

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών

**Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας σύμφωνα με το
διεθνές δίκαιο. Η περίπτωση της Ελλάδας κατά τον Β΄
Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1944)**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο. Η περίπτωση της Ελλάδας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1944)

Διπλωματική εργασία, η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στις Διεθνείς Σχέσεις, τη Στρατηγική και την Ασφάλεια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Κωνσταντίνος Μακόπουλος, 2026

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Σελίδα Εγκυρότητας

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή: Κωνσταντίνος Μακόπουλος

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο. Η περίπτωση της Ελλάδας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1944).

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις 16 Φεβρουαρίου 2026 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος): κ. Αντώνης Κλάψης, αναπληρωτής καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: κ. Ελένη Γαβριήλ, λέκτορας Διεθνούς Οικονομικού Δικαίου και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: κ. Άννα-Λίζα Κυπριανού, λέκτορας στη Διεθνή Εμπορική Διαιτησία.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο κάτωθι υπογράφων, Κωνσταντίνος Μακόπουλος, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο. Η περίπτωση της Ελλάδας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1944)», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία, όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Κωνσταντίνος Μακόπουλος

Περίληψη

Η μελέτη επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο η ανθρώπινη ασφάλεια διαμορφώθηκε υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου, εξετάζοντας ιδιαίτερα την ελληνική εμπειρία κατά την Κατοχή. Αντί να περιορίζεται στην προστασία της κρατικής κυριαρχίας και της εδαφικής ακεραιότητας, η έννοια στρέφεται στην προστασία του ατόμου, εξασφαλίζοντας τη ζωή, την αξιοπρέπεια, την ελευθερία και την ευημερία του, αναδεικνύοντας το άτομο ως κεντρικό φορέα της ασφάλειας.

Η Κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα δημιούργησε συνθήκες έντονης απειλής για την επιβίωση των πολιτών και τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα από φαινόμενα, όπως ο λιμός του χειμώνα 1941–1942 στην Αθήνα, τα αντίποινα στα Καλάβρυτα, το Δίστομο και στη Θεσσαλονίκη, η ανθρώπινη ασφάλεια και η αξιοπρέπεια του πληθυσμού υπονομεύθηκαν σε δραματικό βαθμό. Οι επιπτώσεις αυτές δεν περιορίστηκαν μόνο σε φυσικές απώλειες αλλά επεκτάθηκαν σε ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο, προκαλώντας μακροχρόνια τραύματα και διάλυση θεσμών, γεγονός που ανέδειξε την ευπάθεια των ατόμων σε καταστάσεις ένοπλης κατοχής και καταπίεσης. Την ίδια στιγμή, η ελληνική κοινωνία δημιούργησε δίκτυα αλληλεγγύης και αυτοοργάνωσης που προστάτευαν τους πολίτες, όταν αδυνατούσαν το κράτος και οι νόμοι. Η δράση της Εθνικής Αντίστασης και η συλλογική προσπάθεια των κοινοτήτων ενίσχυσαν την επιβίωση και την ανθεκτικότητα, δείχνοντας ότι η ανθρώπινη ασφάλεια στηρίζεται όχι μόνο στους θεσμούς, αλλά και στην ενεργή συμμετοχή των ανθρώπων.

Η Κατοχή ανέδειξε τα όρια του διεθνούς δικαίου στην προστασία των ανθρώπων και τόνισε την ανάγκη να μπει το άτομο στο επίκεντρο της ασφάλειας. Η έμφαση στα θεμελιώδη δικαιώματα οδήγησε στη δημιουργία μεταπολεμικών ανθρωπιστικών μηχανισμών, οι οποίοι έθεσαν τα θεμέλια για τις σύγχρονες ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις. Η εμπειρία αυτή δείχνει ότι η αληθινή ασφάλεια συνδέεται άμεσα με την προστασία της ζωής και της αξιοπρέπειας, ακόμη και σε συνθήκες πολέμου και κρίσης.

Λέξεις κλειδιά: ανθρώπινη ασφάλεια, διεθνές δίκαιο, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή Ελλάδας, ανθρωπιστικό δίκαιο, ανθρώπινα δικαιώματα, λιμός, αντίποινα, εθνική αντίσταση, διεθνής ανθρωπιστική παρέμβαση.

Περιεχόμενα

Περίληψη	5
Περιεχόμενα.....	6
Βραχυγραφίες	7
Πρόλογος	8
Εισαγωγή.....	9
Κεφάλαιο 1: Θεωρητική και νομική προσέγγιση της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας	12
1.1 Εισαγωγή στην έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας.....	12
1.2 Οι βασικές συνιστώσες της ανθρώπινης ασφάλειας	15
1.3 Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας στη διεθνή έννομη τάξη	18
1.3.1 Η ανθρώπινη ασφάλεια στη θεωρία διεθνών σχέσεων	18
1.3.2 Η ανθρώπινη ασφάλεια στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο	18
1.3.3 Η ανθρώπινη ασφάλεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η συμβολή του ΟΗΕ	19
1.3.4 Η ανθρώπινη ασφάλεια και οι κανόνες <i>jus cogens</i>	19
1.4 Κριτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις	20
Κεφάλαιο 2: Η Ελλάδα υπό Κατοχή (1941–1944) και η υπονόμευση της ανθρώπινης ασφάλειας.	24
2.1 Η απώλεια εθνικής κυριαρχίας και οι πολιτικές των κυβερνήσεων κατοχής.	24
2.2 Οι μορφές βίας και οι συνέπειές τους στον άμαχο πληθυσμό (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καλάβρυτα, Δίστομο).	28
2.3 Η οικονομική εκμετάλλευση, ο λιμός και οι κοινωνικές επιπτώσεις της Κατοχής.	32
Κεφάλαιο 3: Η ανθρώπινη ασφάλεια ως πλαίσιο κατανόησης της κατοχής.....	35
3.1 Η αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα του ανθρώπου σε καθεστώς κατοχής.....	35
3.2 Οι μηχανισμοί επιβίωσης και οι μορφές αλληλεγγύης	38
Συμπεράσματα	47
Βιβλιογραφία.....	50

Βραχυγραφίες

Barcelona Traction (ICJ, 1996): Υπόθεση Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Βέλγιο κατά Ισπανίας), απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης.

Customary IHL Study (ICRC): Μελέτη του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για το Εθιμικό Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο

ICJ: International Court of Justice (Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης)

ICRC: International Committee of the Red Cross (Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού)

UNDP: United Nations Development Programme (Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών)

UNHCR: United Nations High Commissioner for Refugees (Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες)

WHO: World Health Organization (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας)

ΓΕΣ: Γενικό Επιτελείο Στρατού

ΔΚΕΣ: Διεθνές Κίνημα Ερυθρού Σταυρού

ΔΣΑΔ (1966): Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

ΔΣΟΚΠ: Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΛΑΣ: Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΕΟΧΑ: Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης

ΜΚΟ: Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

ΟΗΕ / UN: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (United Nations)

Πρόλογος

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας, ως διακριτό αντικείμενο μελέτης, προσέλκυσε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου στο πλαίσιο του μαθήματος «Διεθνής Ασφάλεια και Στρατηγικές Σπουδές» του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος, με διδάσκοντα τον κ. Ευστάθιο Φακιολά, το οποίο παρακολούθησα κατά το πρώτο εξάμηνο των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και Ανθρωπιστικών Σπουδών. Ως ιδιαίτερα ισχυρή και πολυδιάστατη έννοια, καθοριστική για την επιβίωση και την αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας, αποτέλεσε τον βασικό λόγο για τον οποίο επέλεξα να την αναδείξω ως αντικείμενο της μεταπτυχιακής μου διατριβής. Υπερβαίνει τα στενά όρια της παραδοσιακής αντίληψης περί ασφάλειας, καθώς αγγίζει θεμελιώδεις πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης, ενώ όταν τίθεται σε κίνδυνο, διακυβεύεται όχι μόνο η ποιότητα ζωής, αλλά και η ίδια η δυνατότητα επιβίωσης του ανθρώπου.

Κατά την εξέλιξη αυτής της ερευνητικής προσπάθειας, υπήρξε καθοριστική η συμβολή πολλών προσώπων, προς τα οποία επιθυμώ να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη. Ιδιαίτερος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Αντώνη Κλάψη για την ουσιαστική και διαρκή καθοδήγησή του σε όλα τα στάδια εκπόνησης της διατριβής, καθώς και για τις εύστοχες και καίριες παρατηρήσεις του, οι οποίες συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση και την ολοκλήρωσή της. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης και στα άλλα δύο μέλη της εξεταστικής επιτροπής, κυρίες Ελένη Γαβριήλ και Άννα-Λίζα Κυπριανού, για τα πολύτιμα ερεθίσματα και τις ιδέες τους σχετικά με το θέμα της ανθρώπινης ασφάλειας. Ολοκληρώνοντας, ευχαριστώ την οικογένειά μου για τη συνεχή συμπαράσταση και στήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπτυχιακής μου διαδρομής.

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή αποσκοπεί στη διερεύνηση της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας της αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου, με ειδική αναφορά στην περίπτωση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941–1944). Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας υπερβαίνει την παραδοσιακή, κρατοκεντρική αντίληψη της ασφάλειας, η οποία εστιάζει στην προστασία της εδαφικής ακεραιότητας και της κυριαρχίας των κρατών. Αντιθέτως, μετατοπίζει το επίκεντρο στην προστασία του ατόμου και στην εξασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του — της ζωής, της ελευθερίας, της αξιοπρέπειας και της ευημερίας.

Η περίοδος της γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής κατοχής της Ελλάδας αποτελεί ένα χαρακτηριστικό ιστορικό παράδειγμα μαζικών παραβιάσεων της ανθρώπινης ασφάλειας, τόσο σε επίπεδο φυσικής επιβίωσης (λιμός, εκτελέσεις, διώξεις, καταστροφές) όσο και σε επίπεδο κοινωνικής συνοχής, δηλαδή τη διάρρηξη του κοινωνικού ιστού, αλλά και την παράλληλη κατάλυση της νομικής προστασίας, εφόσον καταλύθηκε το κράτος δικαίου. Μέσα από την ανάλυση του συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου επιχειρείται να αναδειχθεί η σχέση μεταξύ ανθρωπιστικού δικαίου, διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο το διεθνές δίκαιο της εποχής αντιμετώπισε —ή απέτυχε να αντιμετωπίσει— αυτές τις προκλήσεις.

Ο σκοπός της παρούσας διατριβής είναι να διερευνηθεί ο θεωρητικός και νομικός προσδιορισμός της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου και να αναλυθεί η πρακτική εφαρμογή ή παραβίασή της κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου με ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της Ελλάδας. Επίσης, να εκτιμηθεί η συμβολή του συγκεκριμένου ιστορικού παραδείγματος στη μεταπολεμική διαμόρφωση του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου.

Η εργασία επιδιώκει να απαντήσει σε ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν την έννοια και το περιεχόμενο της ανθρώπινης ασφάλειας, όπως προκύπτουν από τις πηγές του διεθνούς δικαίου. Παράλληλα, αναλύει τον τρόπο με τον οποίο οι σχετικές αρχές εφαρμόστηκαν ή παραβιάστηκαν στην κατεχόμενη Ελλάδα την περίοδο 1941–1944. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στις συνθήκες της Κατοχής και στη σχέση αυτών των γεγονότων με τις τότε ισχύουσες διεθνείς ρυθμίσεις. Επιπλέον, διερευνά τον βαθμό στον οποίο οι κατοχικές εμπειρίες συνέβαλαν στη μεταπολεμική εξέλιξη του διεθνούς δικαίου. Εξετάζεται το πώς τα γεγονότα αυτής της

περιόδου επηρέασαν τη διαμόρφωση και τη θεσμική κατοχύρωση της ανθρώπινης ασφάλειας στα όργανα και τα κείμενα του ΟΗΕ. Τέλος, αξιολογείται η συμβολή τους στη διατύπωση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στη σύνταξη των Συμβάσεων της Γενεύης του 1949.

Για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων ακολουθήθηκε μια συνδυαστική μεθοδολογική προσέγγιση που ενσωματώνει ιστορική ανάλυση με βάση πρωτογενείς πηγές της κατοχικής περιόδου, νομική ανάλυση των διεθνών κανόνων και αρχών του ανθρωπιστικού δικαίου, καθώς και διαθεματική σύνδεση της νομικής θεωρίας με τα πεδία της διεθνούς πολιτικής, της ιστορίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ανάλυση στηρίζεται στη βιβλιογραφική έρευνα ελληνικών και διεθνών έργων, όπως επίσης και σε κείμενα διεθνών οργανισμών, λ.χ. ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, η Διεθνής Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού κ.α.

Η διατριβή οργανώνεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Θεωρητική και νομική προσέγγιση της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας», εξετάζεται η θεωρητική και νομική βάση της ανθρώπινης ασφάλειας. Αρχικά αναλύεται η μετάβαση από την παραδοσιακή αντίληψη της ασφάλειας σε μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση που θέτει στο επίκεντρο το άτομο και τα δικαιώματά του. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι βασικές διαστάσεις της ανθρώπινης ασφάλειας όπως διατυπώθηκαν από το Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (UNDP 1994) και ενσωματώθηκαν σε μεταγενέστερα διεθνή κείμενα, αναδεικνύοντας τη σύνδεσή της με το διεθνές δίκαιο και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Η Ελλάδα υπό Κατοχή (1941–1944) και η υπονόμευση της ανθρώπινης ασφάλειας», εστιάζει στην ιστορική εμπειρία της χώρας κατά τη διάρκεια της γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής κατοχής. Αναλύεται η απώλεια της εθνικής κυριαρχίας και οι διοικητικές και στρατιωτικές πολιτικές που επιβλήθηκαν από της κατοχικές δυνάμεις. Παρουσιάζονται οι ποικίλες μορφές βίας και καταστολής —της οι μαζικές εκτελέσεις στα Καλάβρυτα και στο Δίστομο, καθώς και η καταδίωξη του πληθυσμού στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη— και εξετάζονται οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της Κατοχής, ιδίως ο λιμός και η εκμετάλλευση των πόρων της χώρας. Η επιλογή των ανωτέρω πόλεων δεν αποσκοπεί στην ιεράρχηση της σημασίας των επιμέρους γεγονότων ούτε στην υποβάθμιση άλλων περιοχών που υπέστησαν σοβαρές καταστροφές και απώλειες. Αντιθέτως, οι εν λόγω περιπτώσεις επιλέχθηκαν ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα διαφορετικών μορφών κατοχικής πολιτικής και βίας. Η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη εξετάζονται ως κέντρα αστικής κατοχικής διοίκησης, όπου η ανθρώπινη ασφάλεια υπονομεύθηκε κυρίως μέσω της πείνας, της

οικονομικής κατάρρευσης, των διώξεων και της καταστολής. Αντίθετα, τα Καλάβρυτα και το Δίστομο αναλύονται ως εμβληματικές περιπτώσεις μαζικών αντιποίνων και συλλογικής τιμωρίας, που αποτυπώνουν την ακραία μορφή της ναζιστικής στρατιωτικής βίας κατά αμάχων.

Στο τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Η ανθρώπινη ασφάλεια ως πλαίσιο κατανόησης της Κατοχής», επιχειρείται μια ερμηνευτική προσέγγιση της κατοχικής εμπειρίας υπό το πρίσμα της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας. Εξετάζεται η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε συνθήκες κατοχής, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους οι πολίτες ανέπτυξαν μηχανισμούς επιβίωσης και μορφές αλληλεγγύης μέσα από τα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών και των αντιστασιακών οργανώσεων. Παράλληλα, παρουσιάζεται η συμβολή διεθνών και εγχώριων ανθρωπιστικών οργανώσεων της στην προστασία του πληθυσμού και στην άμβλυση των συνεπειών της κατοχικής πολιτικής.

Εν τέλει, μέσα από την ανάλυση της ελληνικής εμπειρίας κατά την Κατοχή (1941–1944), αναδεικνύεται με σαφήνεια ότι η προστασία της ανθρώπινης ζωής, αξιοπρέπειας και ευημερίας δεν μπορεί να θεωρείται αυτονόητη, ιδίως σε συνθήκες κατάρρευσης των θεσμών και απώλειας ελέγχου. Η Κατοχή αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα πολυδιάστατης ανασφάλειας, όπου οι επισιτιστικές, οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές διαστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης τέθηκαν ταυτόχρονα σε κίνδυνο, επιβεβαιώνοντας τη διαρθρωτική φύση της ανθρώπινης ασφάλειας. Οι συστηματικές παραβιάσεις των υποχρεώσεων των κατοχικών δυνάμεων, σε συνδυασμό με την καθυστερημένη και περιορισμένη ανθρωπιστική παρέμβαση της διεθνούς κοινότητας, κατέδειξαν ότι η ανθρώπινη ασφάλεια, ελλείψει δεσμευτικών και αποτελεσματικά εφαρμοζόμενων κανόνων, παραμένει ευάλωτη σε στρατηγικές και γεωπολιτικές σκοπιμότητες. Ωστόσο, η ελληνική περίπτωση αναδεικνύει και τη δυναμική διάσταση της ανθρώπινης ασφάλειας, καθώς μορφές κοινωνικής οργάνωσης, αλληλεγγύης και αντίστασης λειτούργησαν ως μηχανισμοί ενδυνάμωσης και αποκατάστασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ακόμη και σε συνθήκες ακραίας βίας και στέρησης.

Κεφάλαιο 1: Θεωρητική και νομική προσέγγιση της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας

1.1 Εισαγωγή στην έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας (human security) αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά θεωρητικά και νομικά εργαλεία του ύστερου 20ού αιώνα, καθώς επιδιώκει να μετατοπίσει την έμφαση της διεθνούς ασφάλειας από το κράτος στο άτομο. Εμφανίζεται για πρώτη φορά με σαφή τρόπο στη Έκθεση Ανθρώπινης Ανάπτυξης του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (UNDP 1994, 23· Περράκης – Τσόλκα 2014, 43-58), όπου η ασφάλεια ορίζεται όχι απλώς ως απουσία πολέμου, αλλά ως ελευθερία από τον φόβο και την ένδεια, “freedom from fear” και “freedom from want”. Η ανθρώπινη ασφάλεια, κατά συνέπεια, αφορά το δικαίωμα κάθε ατόμου να ζει με αξιοπρέπεια, απαλλαγμένο από απειλές για τη ζωή, τη σωματική ακεραιότητα και την ευημερία του (Sen 2000).

Η θεωρητική αυτή προσέγγιση διαφοροποιείται ριζικά από την παραδοσιακή, ρεαλιστική αντίληψη της ασφάλειας, η οποία γινόταν αντιληπτή κυρίως ως ζήτημα διασφάλισης της επιβίωσης του κράτους απέναντι σε εξωτερικούς κινδύνους, ενώ η διατήρησή της εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την ισορροπία δυνάμεων στο διεθνές σύστημα (Waltz 1979· Buzan 1991). Αντί να θεωρεί το κράτος αποκλειστικό υποκείμενο προστασίας, το πλαίσιο της ανθρώπινης ασφάλειας εστιάζει στα άτομα και τις κοινότητες ως πρωτεύοντες φορείς δικαιωμάτων. Η μετατόπιση αυτή συνδέεται στενά με τη μεταψυχροπολεμική εξέλιξη του διεθνούς δικαίου, όπου η προτεραιότητα της προστασίας του ανθρώπου αναγνωρίζεται πλέον ως αναπόσπαστο στοιχείο της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, ενώ προηγουμένως τα ανθρώπινα δικαιώματα και η έννοια της ανθρωποκεντρικής προστασίας συχνά υποχωρούσαν σε γεωπολιτικές προτεραιότητες (Cassese 2012, 378-381· Donnelly 2013, 32-35).

Αυτή η μεταβολή συνδέεται άμεσα με τη ραγδαία αύξηση των ενδοκρατικών συγκρούσεων, ιδιαίτερα σε περιοχές της Ευρώπης, της Αφρικής και της Κεντρικής Ασίας, όπου το τέλος της διπολικής αντιπαράθεσης ανέδειξε βαθιές εθνοτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές εντάσεις. Οι συγκρούσεις αυτές οδήγησαν σε μαζικές απώλειες ανθρώπινων ζωών, εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εθνοκαθάρσεις και μεγάλα κύματα εσωτερικού και διασυνοριακού εκτοπισμού πληθυσμών. Η ελληνική εμπειρία κατά την Κατοχή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της εφαρμογής αυτών των εννοιολογικών

προσεγγίσεων σε ένα ιστορικό πλαίσιο, όπου η απειλή δεν προέρχεται μόνο από ένοπλη σύγκρουση, αλλά και από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές που επιβάλλουν οι κατακτητές. Οι παραδοσιακές θεωρίες για την ασφάλεια αποδείχθηκαν ανεπαρκείς μπροστά στο νέο περιβάλλον ανασφάλειας. Οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1990 —όπως στη Βοσνία ή τη Ρουάντα—ανέδειξαν ότι η απειλή κατά της ασφάλειας δεν προέρχεται μόνο από εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και από ενδογενείς παράγοντες, όπως απολυταρχικά καθεστώτα ή κοινωνίες σε αποσύνθεση (Acharya 2013, 662-663). Εξίσου σημαντικό είναι ότι οι αποτυχίες των ειρηνευτικών επιχειρήσεων του ΟΗΕ ανέδειξαν την αδυναμία των παραδοσιακών θεσμών να προστατεύσουν αμάχους, γεγονός που άσκησε έντονη πίεση για την αναδιαμόρφωση του διεθνούς πλαισίου ασφάλειας.

Παράλληλα, η μεταψυχροπολεμική άνοδος του εκδημοκρατισμού και η ενισχυμένη έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα συνέβαλαν στην εδραίωση της ιδέας ότι η διεθνής κοινότητα έχει όχι μόνο το δικαίωμα, αλλά και μια μορφή ηθικής υποχρέωσης να προστατεύει άτομα και πληθυσμούς, όταν το ίδιο το κράτος τους αποτυγχάνει ή αρνείται να το πράξει. Μέσα από αυτό το σκεπτικό αναδύθηκε η ιδέα της ανθρωπιστικής επέμβασης, η οποία αντιμετωπίστηκε ως εξαίρεση στην παραδοσιακή αρχή της μη επέμβασης, με στόχο την πρόληψη ή την αντιμετώπιση σοβαρών παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Ρούκουνας 1995, 34-41). Στην πορεία, αυτή η συζήτηση οδήγησε στη διαμόρφωση του δόγματος Responsibility to Protect (2001) κατά τις αρχές του 21ου αιώνα. Παρά την εξέλιξή του, δέχθηκε σημαντική κριτική, ιδιαίτερα μετά την επέμβαση στη Λιβύη (2011), ότι μπορεί να οδηγήσει σε επιλεκτική εφαρμογή και να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο πολιτικής σκοπιμότητας.

Επιπρόσθετα, η ανάδυση της ανθρώπινης ασφάλειας συνδέεται με τις πολύπλευρες κρίσεις της παγκοσμιοποίησης. Οι οικονομικές αναταράξεις, οι κοινωνικές ανισότητες και η αδυναμία ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων απέναντι στις αγορές και τις διεθνείς ροές κεφαλαίου δημιούργησαν νέες μορφές ανασφάλειας. Η ασιατική χρηματοπιστωτική κρίση του 1997 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα: η μαζική ανεργία, η διάλυση κοινωνικών δικτύων προστασίας, η ξαφνική υποτίμηση νομισμάτων και η απότομη φτώχοποίηση εκατομμυρίων ανθρώπων αποκάλυψαν πόσο ανεπαρκή ήταν τα υπάρχοντα εργαλεία για την προστασία της ανθρώπινης ευημερίας σε ένα αλληλεξαρτώμενο διεθνές οικονομικό σύστημα (Acharya 2013, 662-663). Αυτό το παράδειγμα συνέβαλε στην επισήμανση ότι οι οικονομικές κρίσεις μπορούν να αποτελούν πρωτογενείς απειλές ασφάλειας, όταν οδηγούν σε κοινωνική διάλυση και πολιτική αποσταθεροποίηση.

Άλλες προσεγγίσεις δίνουν μεγαλύτερο βάρος στη σύνδεση της ανθρώπινης ασφάλειας με την ανάπτυξη και την ανάδυση νέων, μη παραδοσιακών απειλών, γεγονός που συμπληρώνει την κρατοκεντρική ασφάλεια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Ogata και Cels (2003), που ορίζουν την ανθρώπινη ασφάλεια ως την προστασία ζωτικών ελευθεριών απαραίτητων για την ανθρώπινη ύπαρξη και ανάπτυξη. Την περιγράφουν ως προάσπιση των ανθρώπων από σοβαρές και εκτεταμένες φυσικούς ή κοινωνικούς κινδύνους, αλλά και ως ενδυνάμωση των ατόμων και των κοινοτήτων, ώστε να μπορούν να αναπτύξουν τις ικανότητές τους και να δρουν αυτόνομα για τη βελτίωση της ζωής τους. Παρ' όλα αυτά, εξαιτίας του μεγάλου φάσματος απειλών, μελετητές, όπως ο Paris (2001) και ο Newman (2010) υποστηρίζουν ότι αποδυναμώνεται η σαφήνεια όσο και η αποτελεσματικότητα της ανθρώπινης ασφάλειας ως εργαλείου χάραξης πολιτικής.

Η παραπάνω ανθρωποκεντρική διάσταση της ανθρώπινης ασφάλειας συνδέεται άμεσα με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία αποτελούν θεμέλιο για την προστασία της ανθρώπινης ζωής και της αξιοπρέπειας. Η σχέση ανάμεσα στις δυο έννοιες, παρότι θεμελιώνεται ήδη στον Χάρτη του ΟΗΕ ως βασική προϋπόθεση για την επίτευξη διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, ερμηνεύεται διαφορετικά από τις δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις: η πρώτη θεωρεί την ανθρώπινη ασφάλεια απλή επανάληψη των δικαιωμάτων που έχουν ήδη κατοχυρωθεί στα Διεθνή Σύμφωνα του 1966, αποδίδοντας την εμφάνισή της περισσότερο σε ζήλο παρά σε πραγματική εξέλιξη του πεδίου, οπότε δυσχεραίνεται η πρακτική εφαρμογή της (ΔΣΑΔ 1966· ΔΣΟΚΠ, 1966· Tomuschat 2003, 56).

Αντιθέτως, η δεύτερη άποψη προτείνει ότι οι δυο έννοιες δεν πρέπει να νοούνται ανταγωνιστικά αλλά συμπληρωματικά. Η Επιτροπή για την Ανθρώπινη Ασφάλεια υπογραμμίζει ότι οι δύο έννοιες αλληλοενισχύονται, καθώς η ανθρώπινη ασφάλεια καθορίζει τα δικαιώματα που απειλούνται σε κάθε περίπτωση, ενώ τα ανθρώπινα δικαιώματα παρέχουν τα μέσα, τις αρχές και τις κανονιστικές εγγυήσεις που απαιτούνται για την προστασία της (Freeman 2002, 78-83). Σύμφωνα με την ανωτέρω προσέγγιση, επιτυγχάνεται μια ουσιαστική μετατόπιση του επίκεντρου από το κράτος στο ίδιο το άτομο, αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι η κατοχύρωση και εφαρμογή των δικαιωμάτων μπορεί να επηρεαστεί σημαντικά και από μη κρατικούς δρώντες. Δεύτερον, παρέχεται η δυνατότητα περιορισμού της παραδοσιακής εθνικής ασφάλειας προς όφελος της αποτελεσματικότερης προάσπισης των δικαιωμάτων του ατόμου. Τρίτον, διερευνάται ο ρόλος της Ανθρώπινης Ασφάλειας ως ενδεχόμενη νομιμοποιητική βάση για τη χρήση βίας (λ.χ. ανθρωπιστική παρέμβαση) με σκοπό την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο συνδυασμός

των δύο εννοιών οδηγεί σε μια ολιστική θεώρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπου η ασφάλεια συνδέεται άρρηκτα με την ελευθερία (Acharya 2004, 355-356· Τζήμας 2016, 79-80).

Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπερβαίνει τη νομική και ηθική διάσταση, αποτελώντας ζήτημα διεθνούς στρατηγικής ασφάλειας, καθώς οι εκτεταμένες παραβιάσεις τους μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο την ειρηνική συνύπαρξη των κρατών. Επιπλέον, η κλιμάκωσή τους μπορεί να προκαλέσει αποσταθεροποίηση σε γειτονικές χώρες, όπως για παράδειγμα μέσω μεγάλων μετακινήσεων πληθυσμών. Τέλος, τέτοιες παραβιάσεις μπορούν να θεωρηθούν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, δημιουργώντας άμεσες απειλές για τη διεθνή ασφάλεια και ειρήνη (Goodman 2001,106). Επομένως, η ανθρώπινη ασφάλεια μπορεί εύλογα να θεωρηθεί ως ευρύτερη έννοια (έννοια γένους) σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία αποτελούν ειδικότερη, θεσμικά κατοχυρωμένη έκφρασή της (έννοια είδους), χωρίς όμως να εξαντλούν το περιεχόμενό της.

1.2 Οι βασικές συνιστώσες της ανθρώπινης ασφάλειας

Ο Κόφι Ανάν, στην Έκθεσή του προς τον ΟΗΕ το 2000, “We the People”, έδωσε την εξής ευρεία περιγραφή της ανθρώπινης ασφάλειας: «Η ανθρώπινη ασφάλεια με την ευρύτερη έννοια περιλαμβάνει πολύ περισσότερα από την απουσία ένοπλων συγκρούσεων. Περιλαμβάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη σωστή διακυβέρνηση, την πρόσβαση στην εκπαίδευση και την υγειονομική περίθαλψη, και τη διασφάλιση ότι κάθε άτομο έχει ευκαιρίες και επιλογές για να εκπληρώσει τις δυνατότητές του. Κάθε βήμα προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί επίσης βήμα προς τη μείωση της φτώχειας, την οικονομική ανάπτυξη και την πρόληψη των συγκρούσεων. Ελευθερία από την ανέχεια, ελευθερία από τον φόβο και η ελευθερία των μελλοντικών γενεών να κληρονομήσουν ένα υγιές φυσικό περιβάλλον – αυτά είναι τα αλληλένδετα δομικά στοιχεία της ανθρώπινης – και επομένως της εθνικής – ασφάλειας» (Annan 2000· Περράκης – Τσόλκα 2014, 44-45).

Σύμφωνα με την Έκθεση του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών η ανθρώπινη ασφάλεια συγκροτείται από επτά βασικές διαστάσεις: οικονομική, διατροφική, υγειονομική, περιβαλλοντική, προσωπική, κοινοτική και πολιτική. Ειδικότερα, η οικονομική ασφάλεια συνδέεται με τη σταθερότητα του εισοδήματος και την αποτροπή της φτώχειας. Η διατροφική αφορά την πρόσβαση σε επαρκή και υγιεινή τροφή, ενώ η υγειονομική επικεντρώνεται στην προστασία από ασθένειες και πανδημίες. Η περιβαλλοντική εστιάζει στις

συνέπειες της κλιματικής αλλαγής και της υποβάθμισης των φυσικών πόρων, ενώ η προσωπική ασφάλεια σχετίζεται με την προστασία από βία, ένοπλες συγκρούσεις και εγκληματικότητα. Τέλος, η πολιτική και η κοινοτική ασφάλεια αφορούν τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή, τον σεβασμό των μειονοτήτων και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (UNDP 1994· Commission on Human Security 2003· Acharya 2013, 660-661· Περράκης – Τσόλκα 2014, 14-15).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ανθρώπινη ασφάλεια είναι μια σύνθετη έννοια, η οποία διευρύνει τον παραδοσιακό ορισμό της ασφάλειας, υπερβαίνοντας το στενό πλαίσιο της στρατιωτικής απειλής και εστιάζοντας σε κοινωνικοοικονομικούς, περιβαλλοντικούς και πολιτικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια. Επιπρόσθετα, υπογραμμίζει ότι οι κίνδυνοι για την ασφάλεια του ανθρώπου δεν απορρέουν αποκλειστικά από ένοπλες συγκρούσεις, αλλά και από κοινωνικοοικονομικούς, περιβαλλοντικούς και πολιτικούς παράγοντες, όπως η φτώχεια, η ανισότητα, οι επιδημίες, η περιβαλλοντική υποβάθμιση και η καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων. Έτσι, η ανθρώπινη ασφάλεια συνδέεται άρρηκτα με την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τη διασφάλιση των βασικών αναγκών και την προαγωγή συνθηκών ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης (Ρούκουνας 1995, 23-24). Τέλος, αυτή η έννοια μετατοπίζει το επίκεντρο από τον στενό οικονομικό δείκτη του κατά κεφαλήν εισοδήματος προς μια πολυδιάστατη κατανόηση της ποιότητας ζωής (UNDP 2005· Acharya 2013, 662).

Τα εγκλήματα που διέπραξαν τα κράτη του Άξονα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ενίσχυσαν αποφασιστικά τη διεθνή προσπάθεια για την κατοχύρωση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι τέσσερις ελευθερίες του Ρούζβελτ—ελευθερία λόγου, ελευθερία θρησκείας, ελευθερία από την ένδεια και ελευθερία από τον φόβο—αποτελέσαν πρώιμο ιδεολογικό θεμέλιο ενός μεταπολεμικού συστήματος βασισμένου σε αξίες, σηματοδοτώντας την πρόθεση των Συμμάχων να συνδέσουν τη διεθνή ειρήνη με την ατομική προστασία (Roosevelt 1941). Παρότι η ίδρυση του ΟΗΕ το 1945 αποτέλεσε σημαντικό θεσμικό βήμα, ο τελικός σχεδιασμός του δεν ανταποκρίθηκε πλήρως στα πιο προοδευτικά αιτήματα ορισμένων κρατών σχετικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λόγω επιφυλάξεων κυρίως ως προς την κρατική κυριαρχία και την αρχή της μη επέμβασης (Cassese 2012, 378).

Σε νομικό και θεσμικό επίπεδο, οι επιμέρους διαστάσεις της ανθρώπινης ασφάλειας έχουν σταδιακά αποκτήσει κανονιστική ισχύ μέσα από τη διαμόρφωση ενός πλέγματος

διεθνών κανόνων και δεσμεύσεων. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), σε συνδυασμό με το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (1966) και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (1966) θεμελιώνουν νομικά την υποχρέωση των κρατών να εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν στον άνθρωπο να ζει με αξιοπρέπεια, ελευθερία και ασφάλεια. Ιδιαίτερος, το άρθρο 3 της Οικουμενικής Διακήρυξης, το οποίο ορίζει ότι «κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την ασφάλεια του προσώπου του», εκφράζει τον πυρήνα της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας και συνδέει το δικαίωμα στην ασφάλεια με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη (Cassese 2012, 447-450· Ρούκουνας 1995, 70-97).

Η ενσωμάτωση αυτών των αρχών στο διεθνές νομικό σύστημα σηματοδότησε μια βαθιά μετατόπιση από την κρατοκεντρική προς την ανθρωποκεντρική θεώρηση της ασφάλειας. Η ασφάλεια δεν νοείται πλέον αποκλειστικά ως προστασία των συνόρων και της εθνικής κυριαρχίας, αλλά ως νομική και ηθική υποχρέωση προστασίας του ατόμου από κάθε μορφή απειλής – είτε προέρχεται από το ίδιο το κράτος είτε από εξωτερικούς ή μη κρατικούς δρώντες (Axworthy 2001). Για τον λόγο αυτό, η ανθρώπινη ασφάλεια πρέπει να αποτελεί βασικό άξονα εξωτερικής πολιτικής των κρατών, η οποία προάγει τη διεθνή συνεργασία και την εφαρμογή διεθνών προτύπων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κράτους δικαίου.

Αποτελεί επίσης, ένα πολιτικό εργαλείο για την οικοδόμηση μιας παγκόσμιας κοινωνίας, όπου η ασφάλεια του ατόμου βρίσκεται στο επίκεντρο των διεθνών προτεραιοτήτων, λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη διεθνούς δράσης για την εξέλιξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι διεθνείς θεσμοί, όπως ο ΟΗΕ, καλούνται να ενισχυθούν, ώστε να μπορούν να προστατεύουν αποτελεσματικά το άτομο και να διασφαλίζουν ότι οι παραβιάσεις των θεμελιωδών αυτών προτύπων συνεπάγονται συγκεκριμένες συνέπειες. Με αυτόν τον τρόπο, η ανθρώπινη ασφάλεια αποκτά υπερκρατικό χαρακτήρα και καθιερώνει μια νέα κανονιστική αρχή, σύμφωνα με την οποία η διεθνής κοινότητα φέρει συλλογική ευθύνη για την προάσπιση της ζωής, της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων.

Η εξέλιξη αυτή αντανακλά μια επανερμηνεία της διεθνούς έννομης τάξης, όπου η έννοια της κυριαρχίας δεν λειτουργεί πλέον ως απόλυτο προνόμιο των κρατών, αλλά ως ευθύνη που προϋποθέτει την προστασία των ανθρώπων εντός της επικράτειάς τους. Η ελληνική Κατοχή παρέχει ένα ιστορικό παράδειγμα όπου η αδυναμία του κράτους να προστατεύσει τους πολίτες οδήγησε σε συνθήκες εκτεταμένης ανασφάλειας, καθιστώντας την

ανθρωποκεντρική ασφάλεια θεμελιώδη για την κατανόηση των συνέπειων της βίας και της καταπίεσης. Κατά συνέπεια, η ανθρώπινη ασφάλεια δεν αποτελεί απλώς θεωρητικό ή ανθρωπιστικό ιδεώδες, αλλά δεσμευτικό νομικό και πολιτικό πλαίσιο που ενισχύει τη σύνδεση μεταξύ διεθνούς δικαίου και ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

1.3 Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας στη διεθνή έννομη τάξη

1.3.1 Η ανθρώπινη ασφάλεια στη θεωρία διεθνών σχέσεων

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας αναπτύχθηκε αρχικά στο πλαίσιο της θεωρίας διεθνών σχέσεων, κυρίως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ως κριτική της παραδοσιακής αντίληψης της ασφάλειας (UNDP 1994). Θεωρείται διεύρυνση της διεθνούς ασφάλειας πέρα από την εδαφική ακεραιότητα και τη στρατιωτική ισχύ του κράτους, με έμφαση στην προστασία της ζωής, της αξιοπρέπειας και της ευημερίας του ατόμου. Περιλαμβάνει απειλές όπως οι ένοπλες συγκρούσεις, η φτώχεια, οι ασθένειες και η περιβαλλοντική υποβάθμιση. Η ανθρώπινη ασφάλεια λειτουργεί κυρίως ως αναλυτικό και κανονιστικό εργαλείο, χωρίς αυτοτελή νομική δεσμευτικότητα, επηρεάζοντας όμως την ερμηνεία κανόνων με ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό.

1.3.2 Η ανθρώπινη ασφάλεια στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο

Σε νομικό επίπεδο, η ανθρώπινη ασφάλεια θεμελιώνεται στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο. Οι πρώτες προσπάθειες προστασίας αμάχων και αιχμαλώτων εντοπίζονται στις Συμβάσεις της Χάγης (1899, 1907) και στις πρώιμες Συμβάσεις της Γενεύης (1864, 1906, 1929) (Cassese 2012, 499). Αρχικά οι κανόνες είχαν έντονο προσανατολισμό στα κράτη περιοριζόμενοι στη ρύθμιση της διεξαγωγής εχθροπραξιών μεταξύ τους. Η εμπειρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανέδειξε την ανάγκη ενίσχυσης της προστασίας του ατόμου ως φορέα διεθνούς προστασίας. Η υιοθέτηση των Συμβάσεων της Γενεύης του 1949 και των Πρόσθετων Πρωτοκόλλων του 1977 σηματοδότησε σημαντική μετατόπιση προς την ανθρωποκεντρική προστασία, ενώ πολλοί κανόνες έχουν πλέον εθιμικό χαρακτήρα, δεσμεύοντας όλα τα κράτη, όπως έχει καταγραφεί συστηματικά στη Μελέτη του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για το εθιμικό διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο (ICRC, Customary IHL Study).

1.3.3 Η ανθρώπινη ασφάλεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η συμβολή του ΟΗΕ

Η ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπήρξε καθοριστική για την ανθρωποκεντρική ασφάλεια. Η ίδρυση των Ηνωμένων Εθνών και ο Καταστατικός Χάρτης (1945) συνδέουν τη διεθνή ειρήνη με τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το άρθρο 1 παρ. 3 του Καταστατικού Χάρτη καθιερώνει ως βασικό σκοπό του Οργανισμού την προαγωγή και ενθάρρυνση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους. Η εξέλιξη αυτή σηματοδότησε τη σταδιακή απομάκρυνση από την αντίληψη ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα εμπίπτουν αποκλειστικά στη σφαίρα της εσωτερικής δικαιοδοσίας των κρατών. Η παράλληλη εφαρμογή του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου και του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως σε καταστάσεις ένοπλων συγκρούσεων και έκτακτης ανάγκης, ενισχύει τη νομική αποτύπωση της ανθρώπινης ασφάλειας ως πλέγματος δεσμευτικών εγγυήσεων υπέρ του ατόμου (UN Charter 1945, άρθρο 1 §3). Η εφαρμογή του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου και του δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων ενισχύει τη νομική αποτύπωση της ανθρώπινης ασφάλειας.

Οι οργανισμοί του ΟΗΕ (λ.χ. UNHCR, WHO, UNDP) ανέπτυξαν μηχανισμούς προστασίας προσφύγων, δημόσιας υγείας και ανθρωπιστικής βοήθειας. Οι παρεμβάσεις αυτές, ωστόσο, δεν δημιουργούν άμεσα δεσμευτικές υποχρεώσεις, επηρεάζουν όμως ουσιωδώς την ερμηνεία, την εφαρμογή και την εξέλιξη υφιστάμενων κανόνων του διεθνούς δικαίου (Cassese 2012, 378-389; Crawford 2012, 166-203). Ωστόσο, ακόμη και χωρίς την αναγνώρισή της ως γενικής αρχής, η ανθρώπινη ασφάλεια δύναται να λειτουργήσει ως ερμηνευτική και συστηματική κατευθυντήρια έννοια. Στο πλαίσιο αυτό, συμβάλλει στη συνεκτική ερμηνεία κανόνων του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου και του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενισχύοντας τον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό τους και προβάλλοντας την προστασία του ατόμου ως κοινό παρονομαστή της σύγχρονης διεθνούς έννομης τάξης.

1.3.4 Η ανθρώπινη ασφάλεια και οι κανόνες *jus cogens*

Η ανθρώπινη ασφάλεια συνδέεται έμμεσα με τους κανόνες αναγκαστικού δικαίου (*jus cogens*), κυρίως σε περιπτώσεις κατάφωρων και συστηματικών παραβιάσεων θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αν και δεν αποτελεί αυθύπαρκτο κανόνα *jus cogens*, τα αγαθά που προστατεύει – όπως το δικαίωμα στη ζωή, η απαγόρευση βασανιστηρίων, δουλείας και

γενοκτονίας – αποτελούν αναγνωρισμένους κανόνες αναγκαστικού χαρακτήρα (Vienna Convention on the Law of Treaties 1969, άρθρο 53). Οι κανόνες αυτοί, ως κανόνες *jus cogens* και ως υποχρεώσεις *erga omnes*, συνεπάγονται όχι μόνο την ακυρότητα πράξεων που τους παραβιάζουν, αλλά και την υποχρέωση κάθε κράτους να διασφαλίζει τον σεβασμό τους ανεξαρτήτως ύπαρξης ιδιαίτερου έννομου συμφέροντος (Ρούκουνας 2021, 167-168).

Καθοριστική υπήρξε η συμβολή της νομολογίας του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία καθιέρωσε τα ανθρώπινα δικαιώματα ως αντικείμενο συλλογικού ενδιαφέροντος της διεθνούς κοινότητας και όχι μόνο της εσωτερικής δικαιοδοσίας των κρατών (ICJ 1996, Barcelona Traction). Η ανθρώπινη ασφάλεια λειτουργεί έτσι ως ερμηνευτικό πλαίσιο που αναδεικνύει τη συνοχή και τον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό των κανόνων αναγκαστικού δικαίου (Cassese 2012, 513-520· Ρούκουνας 2006).

1.4 Κριτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις

Η ανθρώπινη ασφάλεια, όπως την αναδεικνύει ο Newman (2001), προσφέρει μια νέα οπτική στην έννοια της ασφάλειας, τοποθετώντας το άτομο στο επίκεντρο αντί του κράτους ή της εδαφικής κυριαρχίας. Αντιλαμβάνεται τις απειλές όχι ως φυσικές ή δεδομένες, αλλά ως κοινωνικά διαμορφωμένες μέσω ιστορικών, πολιτικών και πολιτισμικών διαδικασιών. Αυτό υποδηλώνει ότι η κατανόηση της ασφάλειας απαιτεί την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο κοινωνικές δομές και πολιτικές συνθήκες δημιουργούν ή ενισχύουν κινδύνους, προωθώντας μια ευρύτερη, ανθρωποκεντρική προσέγγιση που υπερβαίνει την παραδοσιακή στρατιωτική προστασία και επιτρέπει τη συμμετοχή των ατόμων. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη ασφάλεια έχει εγγενώς διεπιστημονικό χαρακτήρα, επειδή αντιμετωπίζει κάθε κίνδυνο που θέτει σε κίνδυνο τη βασική ακεραιότητα των ατόμων ως ζήτημα ασφάλειας, ανεξάρτητα από την προέλευσή του. Το γεγονός αυτό απαιτεί εργαλεία και γνώσεις από πολλά πεδία, λ.χ. διεθνείς σχέσεις, πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, εγκληματολογία, περιβαλλοντικές σπουδές (Newman 2016). Παράλληλα, ο κονστρουκτιβισμός επισημαίνει ότι οι ιδέες, οι αξίες και οι κοινωνικές νόρμες διαμορφώνουν τη διεθνή πραγματικότητα και τις σχέσεις μεταξύ των κρατών. Η προστασία της ζωής, των δικαιωμάτων και των βασικών αναγκών του ατόμου αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για τη σταθερότητα των κοινωνιών και τη διατήρηση της

διεθνούς τάξης, ενώ η παραμέλησή τους μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνική αστάθεια, συγκρούσεις και αναταράξεις.

Η ηθικοπολιτική (ethico-political) προσέγγιση της ανθρώπινης ασφάλειας, όπως την αναδεικνύουν οι Des Gasper και Thanh-Dam Truong (2005), μετατοπίζει το ενδιαφέρον από το κράτος στα άτομα, επανεγκαθιστώντας την ηθική στο επίκεντρο των διεθνών σχέσεων. Ενσωματώνει την έννοια της συλλογικής ευθύνης, υπερβαίνοντας την παραδοσιακή θεώρηση και προάγοντας τη διαβούλευση με τοπικές κοινότητες και μη κρατικούς φορείς, όπως ΜΚΟ, κοινοτικά δίκτυα και διεθνείς οργανισμούς. Η προστασία των ανθρώπων θεωρείται καθήκον και η διεθνής κοινότητα μπορεί να αναλάβει δράση, όταν τα κράτη δεν ανταποκρίνονται σε αυτή την υποχρέωση. Η προσέγγιση αυτή επεκτείνει την ασφάλεια πέρα από τον στρατιωτικό έλεγχο, συνδέοντας την ειρήνη και τη σταθερότητα με την κοινωνική δικαιοσύνη και την ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων, επιβεβαιώνοντας ότι η ασφάλεια δεν περιορίζεται σε κράτη ή όρια, αλλά αφορά πρώτιστα την προστασία των ανθρώπων (Newman, 2001).

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας, παρά την ευρεία θεωρητική και πολιτική αποδοχή της, έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης συζήτησης και κριτικής. Κάποιοι μελετητές, όπως ο Paris (2001), επισημαίνουν ότι ο όρος είναι υπερβολικά ευρύς και ασαφής, καθώς περιλαμβάνει σχεδόν κάθε πιθανή απειλή κατά της ζωής και της ευημερίας του ανθρώπου. Η διεύρυνση αυτή ενδέχεται να μειώνει την αναλυτική και πρακτική χρησιμότητα της έννοιας, καθιστώντας δύσκολη την εφαρμογή της σε συγκεκριμένα πολιτικά ή νομικά πλαίσια, όπως η αντιμετώπιση κοινωνικο-οικονομικών κρίσεων που δεν υπάγονται σε παραδοσιακά εργαλεία ασφάλειας. Αντιθέτως, άλλοι θεωρητικοί, όπως η Kaldor (2007), υποστηρίζουν ότι η σύνθετη φύση της αντανακλά την πολύπλοκη πραγματικότητα του σύγχρονου διεθνούς συστήματος, όπου οι απειλές είναι συχνά μη στρατιωτικές, όπως η τρομοκρατία, οι περιβαλλοντικές κρίσεις και οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών. Η προσέγγιση αυτή καθιστά την ανθρώπινη ασφάλεια ιδιαίτερα χρήσιμη για την ανάπτυξη στρατηγικών που αντιμετωπίζουν πολύπλευρους κινδύνους και εξασφαλίζουν την προστασία της ζωής, της αξιοπρέπειας και της ευημερίας των ατόμων.

Η ανθρώπινη ασφάλεια έχει συμβάλει στη διαμόρφωση νέων θεωρητικών και αναλυτικών προσεγγίσεων σχετικά με τον ρόλο του κράτους και τα όρια της εθνικής ασφάλειας, επισημαίνοντας ότι η προστασία των πολιτών δεν είναι πάντα δεδομένη, ιδίως σε περιπτώσεις κατά τις οποίες το κράτος χαρακτηρίζεται από θεσμική αδυναμία, πολιτική αστάθεια ή διαφθορά. Ο οικουμενιστικός χαρακτήρας της μπορεί να συγκρουστεί με τις

θεμελιώδεις αρχές της κρατικής κυριαρχίας, δημιουργώντας εντάσεις μεταξύ ανθρωπιστικών επιδιώξεων και διεθνούς δικαίου. Η προσπάθεια προστασίας κάθε ανθρώπου ανεξαρτήτως γεωγραφικής θέσης αναδεικνύει ένα θεσμικό και πολιτικό δίλημμα, καθώς η διεθνής κοινότητα πρέπει να εξισορροπεί την ανάγκη προστασίας με τον σεβασμό στην αυτονομία των κρατών. Παρ' όλα αυτά, στόχος δεν είναι η αποδυνάμωση του κράτους, αλλά η ανάδειξη των περιορισμών της μονομερούς κρατικής δράσης απέναντι σε κρίσεις—όπως πανδημίες, περιβαλλοντικές καταστροφές ή οργανωμένη βία—που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και απαιτούν συντονισμένη δράση σε πολλαπλά θεσμικά επίπεδα.

Η επιδίωξη να προστατευθεί κάθε άνθρωπος ανεξαρτήτως κράτους ή γεωγραφικής θέσης μπορεί να συγκρουστεί με τις αρχές της κρατικής κυριαρχίας και του διεθνούς δικαίου. Η σύγκρουση αυτή δημιουργεί ένα θεσμικό και πολιτικό δίλημμα σχετικά με την παρέμβαση της διεθνούς κοινότητας, η οποία πρέπει να εξισορροπεί την ανάγκη προστασίας των ανθρώπων με τον σεβασμό στην αυτονομία των κρατών. Η υπόθεση, ότι η προστασία των ανθρώπων μπορεί να υπερτερεί των κρατικών συμφερόντων, αναδεικνύει το πρόβλημα των παρεμβατικών πολιτικών, οι οποίες μερικές φορές χρησιμοποιούνται από μεγάλες δυνάμεις ως πρόσχημα για στρατιωτικές ή γεωπολιτικές επεμβάσεις (Τζιφάκης 2008· Τζιφάκης – Φακιολάς 2016, 53). Λόγου χάριν, μετά την 11η Σεπτεμβρίου, η έννοια αξιοποιήθηκε για να δικαιολογήσει τις παρεμβάσεις της Δύσης σε «ξένες» περιοχές, υποστηρίζοντας ότι η έλλειψη ανθρώπινης ασφάλειας στις χώρες του Νότου ενίσχυε τη διεθνή τρομοκρατία και συνεπώς απειλούσε την ασφάλεια του Βορρά (Puravac 2005). Επιπλέον, η εμπειρία από την ανθρωπιστική παρέμβαση στο Κόσοβο το 1999 αναδεικνύει τη δυσκολία ισορροπίας μεταξύ προστασίας των αμάχων και σεβασμού στην κρατική κυριαρχία, ενώ αντίστοιχα, η αδυναμία αποτελεσματικής παρέμβασης στη γενοκτονία της Ρουάντα το 1994 ανέδειξε τα όρια της διεθνούς κοινότητας και το ηθικό βάρος της μη δράσης.

Συνεπώς, η αποτελεσματική προστασία του ανθρώπου προϋποθέτει συνεργασία μεταξύ κρατικών θεσμών, διεθνών οργανισμών και μη κυβερνητικών δομών. Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Φακιολάς (2011, 370), το κράτος δεν λειτουργεί αποκομμένο από την κοινωνία ούτε αποτελεί έναν απρόσωπο, «a-human» μηχανισμό· είναι προϊόν της συλλογικής δράσης πραγματικών ανθρώπων και των κοινωνικών σχέσεων που αυτοί διαμορφώνουν. Επομένως, η εθνική ασφάλεια δεν μπορεί να κατανοηθεί ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο παράγοντα, καθώς έχει τις ίδιες ανθρωποκεντρικές αφετηρίες με την ανθρώπινη ασφάλεια, η οποία δεν κατέχει αποκλειστικότητα ως προς τον άνθρωπο ως αντικείμενο προστασίας. Αντιθέτως, τόσο η εθνική όσο και η ανθρώπινη ασφάλεια πηγάζουν από τις ίδιες υλικές και κοινωνικές διαστάσεις της

ανθρώπινης ύπαρξης. Παραμένουν διακριτές έννοιες, αλλά είναι βαθιά αλληλένδετες, καθώς η αποτελεσματική ασφάλεια προϋποθέτει κατανόηση της αμφίδρομης σχέσης κράτους και κοινωνίας (Φακιολάς 2011, 378-379).

Για τον λόγο αυτό, η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας χρειάζεται μια πιο στέρεη εννοιολογική θεμελίωση — είτε ως αυτόνομο πεδίο ανάλυσης είτε μέσα από βαθύτερη διερεύνηση της φύσης και του ρόλου της στο κοινωνικό σύνολο. Ο Buzan (2004, 370) επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι το άτομο αποκτά νόημα μόνο μέσα από την κοινωνία, και συνεπώς δεν μπορεί να αποτελεί το μοναδικό ή απόλυτο σημείο αναφοράς της ασφάλειας (Φακιολάς 2011, 379-380).

Σε περιπτώσεις, ωστόσο, όπου το κράτος αδυνατεί ή αποτυγχάνει, ανακύπτει ζήτημα διεθνούς ευθύνης και πιθανής εξωτερικής παρέμβασης στο πλαίσιο της διεθνούς αλληλεγγύης. Παράλληλα, η ανθρώπινη ασφάλεια επηρεάζεται καθοριστικά από τη δράση μη κρατικών παραγόντων. Ένοπλες ή παραστρατιωτικές ομάδες, εγκληματικά δίκτυα και ισχυροί οικονομικοί φορείς μπορούν να παράγουν συνθήκες εκτεταμένης ανασφάλειας και κοινωνικής αποσταθεροποίησης. Αντιθέτως, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις συχνά λειτουργούν ως κρίσιμοι φορείς ανθρωπιστικής συνδρομής, διαχείρισης κρίσεων και κινητοποίησης της διεθνούς κοινής γνώμης, καταδεικνύοντας το διττό πρόσωπο της διεθνούς αλληλεπίδρασης (Τζιφάκης – Φακιολάς 2016, 153-154).

Από νομική σκοπιά, η ανθρώπινη ασφάλεια εξακολουθεί να παρουσιάζει περιορισμένη δεσμευτική ισχύ. Παρά τη ρητορική των Ηνωμένων Εθνών που προβάλλει την ανθρωποκεντρική ασφάλεια ως θεμελιώδη αρχή, πολλοί μελετητές επισημαίνουν ότι δεν υπάρχει ακόμη σαφές νομικό καθεστώς που να επιβάλλει δεσμεύσεις στα κράτη ή στους διεθνείς οργανισμούς. Ωστόσο, οι κανόνες του διεθνούς δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου παρέχουν σταθερά θεμέλια για τη σταδιακή «νομιμοποίηση» της έννοιας (Alkire 2003, 8). Με βάση αυτά, η ανθρώπινη ασφάλεια μπορεί να θεωρηθεί ως αναδυόμενη γενική αρχή του διεθνούς δικαίου, η οποία καθοδηγεί την πολιτική και νομική πρακτική των κρατών και των διεθνών οργανισμών, ιδιαίτερα σε καταστάσεις κρίσης ή ένοπλων συγκρούσεων, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως πλαίσιο ερμηνείας, πρόληψης και προστασίας του ατόμου.

Κεφάλαιο 2: Η Ελλάδα υπό Κατοχή (1941–1944) και η υπονόμευση της ανθρώπινης ασφάλειας.

2.1 Η απώλεια εθνικής κυριαρχίας και οι πολιτικές των κυβερνήσεων κατοχής.

Η περίοδος της Κατοχής στην Ελλάδα (1941–1944) συνιστά μία από τις σοβαρότερες κρίσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας, κατά την οποία υπονομεύθηκαν όλες οι διαστάσεις της ανθρώπινης ασφάλειας. Μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων τον Απρίλιο του 1941 και την κατάρρευση της αμυντικής ικανότητας της χώρας, ο ελληνικός χώρος τέθηκε υπό καθεστώς τριπλής κατοχής από τις δυνάμεις της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Βουλγαρίας. Το νέο καθεστώς οδήγησε σε αποδιάρθρωση των κρατικών μηχανισμών και στην εγκαθίδρυση μιας μορφής εξουσίας που βασιζόταν στον καταναγκασμό, τη συστηματική βία και την οικονομική εκμετάλλευση.

Η επικράτεια κατατμήθηκε σε διακριτές διοικητικές ζώνες, καθώς οι γερμανικές αρχές και οι σύμμαχοί τους ακολούθησαν διαφορετικές πολιτικές στις κατεχόμενες περιοχές, προσαρμοσμένες στα πολιτικά, οικονομικά και γεωστρατηγικά τους συμφέροντα. Στην περιοχή υπό γερμανικό έλεγχο περιλαμβάνονταν καίρια στρατηγικά σημεία, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Κρήτη, όπου η διοίκηση και τα σώματα ασφαλείας λειτουργούσαν υπό άμεση εποπτεία των κατοχικών αρχών. Στις περιοχές που τελούσαν υπό ιταλική διοίκηση, οι οποίες κάλυπταν μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής χώρας και των νησιωτικών συμπλεγμάτων, η στρατιωτική παρουσία ήταν συγκριτικά περιορισμένη, πλην όμως η πολιτική και οικονομική επιρροή παρέμενε ουσιώδης. Αντιθέτως, στη ζώνη ελέγχου της Βουλγαρίας στη Μακεδονία και τη Θράκη εφαρμόστηκαν πολιτικές εκτεταμένου εκβουλγαρισμού, με αυστηρούς περιορισμούς στις ατομικές ελευθερίες και εκτοπίσεις πληθυσμών, με σκοπό τη μεταβολή της εθνοτικής σύνθεσης αυτών των περιοχών (Φλάισερ 1989, 83-101· Βόγλης 2010, 38-42· Mazower, 1995, 46· Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη 2002).

Η τριπλή κατοχή δημιούργησε ένα καθεστώς πλήρους διοικητικής αποδιάρθρωσης και διπλής εξουσίας: από τη μία πλευρά, οι δυνάμεις του Άξονα αποφάσιζαν για όλα τα στρατηγικά ζητήματα· από την άλλη, το ελληνικό κρατικό προσωπικό επιχειρούσε να διατηρήσει τις βασικές λειτουργίες του κράτους, συχνά χωρίς επαρκείς πόρους, κύρος ή λαϊκή νομιμοποίηση (Μαργαρίτης, 2009: 231). Η απώλεια εθνικής κυριαρχίας και η ανάδειξη κυβερνήσεων

συνεργατών χωρίς δημοκρατική νομιμοποίηση καθιστούσαν το κράτος ανίκανο να προστατεύσει τους πολίτες, αποδυναμώνοντας σοβαρά τις θεμελιώδεις δομές πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης και θέτοντάς τες υπό συνεχή κατάρρευση (Φλάισερ 1986, 352–361). Οι δυνάμεις κατοχής επέβαλαν στρατιωτικό και διοικητικό έλεγχο μέσω περιορισμών στις μετακινήσεις, αυθαίρετων συλλήψεων, εκτελέσεων και τιμωριών κοινοτήτων ως αντίποινα για ενέργειες της Αντίστασης (Mazower 1995, 199-205). Η εγκατάσταση στρατιωτικών διοικήσεων, η εφαρμογή κατοχικών νόμων και η δημιουργία Ταγμάτων Ασφαλείας σε συνδυασμό με την ενεργό συμμετοχή της αστυνομίας και των παραστρατιωτικών σωμάτων διασφάλιζαν τον πλήρη έλεγχο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ενώ η οικονομική λεηλασία, η εκμετάλλευση των παραγωγικών πόρων και η διατροφική κρίση οδήγησαν σε λιμό και γενικευμένη ανασφάλεια (Χανδρινός 2018, 165-167· Μανουσάκης 2025).

Η κυβέρνηση υπό τον στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου (Απρίλιος 1941 – Δεκέμβριος 1942) υπήρξε η πρώτη διοίκηση που ανέλαβε τα καθήκοντά της κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα. Πριν από την ορκωμοσία της, ο Τσολάκογλου παρουσίασε τους κύριους στόχους της, δεσμευόμενος για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, τη στήριξη των πληγέντων από τον πόλεμο, την εξασφάλιση βασικών αναγκών διατροφής για τον πληθυσμό, την προστασία των κρίσιμων τομέων της οικονομίας και τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης. Παρά τις αρχικές δεσμεύσεις για προστασία του πληθυσμού και σταθερότητα, η κυβέρνηση Τσολάκογλου άρχισε σύντομα να εκδίδει διατάγματα εναντίον πρώην αξιωματούχων του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Η αντικατάσταση στελεχών με πρόσωπα πιστά στη νέα κατάσταση δεν μετρίασε τη στάση απέναντι στους προηγούμενους κρατικούς παράγοντες· αντίθετα, οι προσπάθειες για την τιμωρία τους εντάθηκαν. Μεταξύ των πρώτων μέτρων ήταν η διερεύνηση καταχρήσεων εξουσίας, που σε περιπτώσεις απόδειξης της ενοχής οδηγούσε σε επιβολή θανατικής ποινής. Παράλληλα, εφαρμόστηκε η δήμευση περιουσιών, οι οποίες περιήλθαν στα χέρια συμμετεχόντων στις πολεμικές επιχειρήσεις ή των συγγενών τους, συνδυάζοντας στοιχεία αυταρχισμού και λαϊκίστικης πολιτικής (Φλάισερ 1986, 352-361).

Ο οικονομικός τομέας αποτέλεσε την πιο σοβαρή αποτυχία της συγκεκριμένης κυβέρνησης. Οι πολιτικές της, σε συνδυασμό με τη λεηλασία των πόρων από τις δυνάμεις κατοχής και την επιβολή υπερβολικών «εξόδων κατοχής», οδήγησαν σε υπερπληθωρισμό, κατάρρευση της παραγωγής και εξαφάνιση της αγοραστικής δύναμης των πολιτών. Η αγροτική και βιομηχανική παραγωγή σημείωσαν δραστική πτώση, ενώ η δήμευση περιουσιών και η έλλειψη πόρων ενίσχυσαν τη φτώχεια και την επισιτιστική ανασφάλεια, καθιστώντας την

Ελλάδα ανίκανη να ανταποκριθεί στις βασικές ανάγκες του πληθυσμού (Mazower 1995, 49-58· Βόγλης 2010, 43-58· Χαραλαμπίδης 2024, 66-75).

Μετά την αποχώρηση του Γεωργίου Τσολάκογλου από την πρωθυπουργία, την ηγεσία της κατοχικής κυβέρνησης ανέλαβε ο καθηγητής Ιατρικής Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, ο οποίος παρέμεινε στη θέση αυτή από τις 2 Δεκεμβρίου 1942 έως τις 7 Απριλίου 1943. Ως πρώην αντιπρόεδρος της προηγούμενης κυβέρνησης θεωρήθηκε μεταβατική επιλογή, μέχρις ότου οι κατοχικές αρχές εντοπίσουν πρόσωπο που θα εξυπηρετούσε αποτελεσματικότερα τις επιδιώξεις τους. Κατά την έναρξη της θητείας του, οι κατοχικές αρχές προέβησαν σε νέες υποσχέσεις σχετικά με τον εφοδιασμό της χώρας με βασικά αγαθά, απαραίτητα για την επιβίωση του πληθυσμού, ενώ παράλληλα καθόρισαν εκ νέου το ανώτατο μηνιαίο ύψος των οικονομικών υποχρεώσεων της Ελλάδας προς τη Γερμανία και την Ιταλία. Παρά τις τυπικές αυτές ρυθμίσεις, η πρακτική εφαρμογή τους υπήρξε αυθαίρετη, καθώς οι απαιτήσεις των κατοχικών δυνάμεων αυξάνονταν διαρκώς, υπονομεύοντας περαιτέρω την οικονομική σταθερότητα και την καθημερινή ασφάλεια των πολιτών (Φλάισερ 1986, 361-363).

Ιδιαίτερα επιβαρυντική για την ανθρώπινη ασφάλεια υπήρξε η επιβολή της πολιτικής επιστράτευσης του πληθυσμού. Οι γερμανικές αρχές, αντιμετωπίζοντας σοβαρές ελλείψεις εργατικού δυναμικού, επιδίωξαν τη μαζική στρατολόγηση εργατών από τις κατεχόμενες χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας. Ωστόσο, σε σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά εδάφη υπό κατοχή, η Ελλάδα παρουσίασε από τα χαμηλότερα ποσοστά αποστολής εργατικού δυναμικού στο Γ΄ Ράιχ, εξέλιξη στην οποία συνέβαλε καθοριστικά η μαζική απεργία και οι διαδηλώσεις στην Αθήνα κατά την περίοδο Φεβρουαρίου–Ιουλίου 1943, που οδήγησαν στην ουσιαστική ματαίωση του μέτρου (Mazower 1995, 99–104· Βόγλης 2010, 56–57· Χανδρινός 2018, 226–231, 416–421). Παρά την τελική αποτυχία της επιστράτευσης, η απειλή της εξαναγκαστικής μεταφοράς εργατών συνιστούσε σοβαρή προσβολή της προσωπικής ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η πολιτική αυτή δεν αποτέλεσε απλώς οικονομικό μέτρο, αλλά άμεση παραβίαση θεμελιωδών διαστάσεων της ανθρώπινης ασφάλειας, καθώς στερούσε από τα άτομα την ελευθερία επιλογής και την προστασία από την κρατική βία. Η πρόβλεψη εξαιρετικά αυστηρών ποινών, έως και τη θανατική καταδίκη, κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο ο πληθυσμός αντιμετωπιζόταν ως μέσο εξυπηρέτησης των κατοχικών αναγκών, παγιώνοντας ένα καθεστώς καταναγκασμού και διαρκούς απειλής.

Οι παρεμβάσεις της κυβέρνησης Λογοθετόπουλου αναφορικά με μέτρα που έθιγαν την ασφάλεια και τα δικαιώματα των πληθυσμών περιορίστηκαν σε γραπτές διαμαρτυρίες προς τις

κατοχικές αρχές. Η προσωρινή απόσυρση του διατάγματος περί επιβολής βουλγαρικής ιθαγένειας στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη αποτέλεσε μια περιορισμένη επιτυχία, η οποία δεν αναιρούσε τη γενικευμένη αδυναμία ουσιαστικής προστασίας των πληθυσμών. Αντίστοιχα, στο ζήτημα της δίωξης των Εβραίων, η κατοχική κυβέρνηση αποδείχθηκε ουσιαστικά ανίκανη να επηρεάσει τις εξελίξεις, με τις γερμανικές αρχές να εφαρμόζουν απρόσκοπτα την εξοντωτική τους πολιτική. Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν τα σαφή όρια της κατοχικής κρατικής εξουσίας και επιβεβαιώνουν την κατάρρευση της προστατευτικής λειτουργίας του κράτους κατά την περίοδο της Κατοχής (Λογοθετόπουλος 1948, 88-95, 96-98).

Η κυβέρνηση Ράλλη, η τελευταία κατοχική κυβέρνηση έως την απελευθέρωση, φέρει βαριές ευθύνες για τη συγκρότηση των Ταγμάτων Ασφαλείας, ένοπλων σωμάτων που τέθηκαν στην υπηρεσία των δυνάμεων κατοχής με κύρια αποστολή την καταστολή του αντιστασιακού κινήματος (Φλάισερ 1986, 363–365). Με τη δράση τους, η άσκηση βίας έπαυε να αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ξένων κατακτητών και μεταφέρθηκε και σε εγχώριους μηχανισμούς εξουσίας. Η λειτουργία τους ενίσχυσε το κλίμα φόβου και γενικευμένης ανασφάλειας, υπονομεύοντας την ελευθερία και την αξιοπρέπεια των πολιτών και διαβρώνοντας την κοινωνική συνοχή. Παράλληλα, η θεσμοποίηση της εσωτερικής βίας κατά την Κατοχή δημιούργησε συνθήκες βαθιάς κοινωνικής πόλωσης, με συνέπειες που επηρέασαν καθοριστικά τη μεταπολεμική πολιτική και κοινωνική σταθερότητα.

Συνολικά, η τριπλή κατοχή και η απώλεια της εθνικής κυριαρχίας δεν αποδυνάμωσαν απλώς τους κρατικούς θεσμούς, αλλά μετέβαλαν ριζικά τις συνθήκες ζωής του ελληνικού πληθυσμού, αφήνοντάς τον εκτεθειμένο στη βία, την αυθαιρεσία και την υλική εξαθλίωση. Οι κυβερνήσεις συνεργασίας, στερούμενες ουσιαστικής αυτονομίας και κοινωνικής νομιμοποίησης, αδυνατούσαν να λειτουργήσουν ως φορείς προστασίας, με αποτέλεσμα οι πολίτες να βιώνουν καθημερινά την ανασφάλεια. Η ζωή, η ελευθερία και η αξιοπρέπεια τέθηκαν σε διαρκή δοκιμασία, τόσο μέσω της άμεσης κατασταλτικής βίας όσο και μέσω των στερήσεων που επέβαλαν η πείνα, η φτώχεια και η κοινωνική αποδιοργάνωση. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ανθρώπινη ασφάλεια δεν αποτελούσε αφηρημένη έννοια, αλλά ζήτημα επιβίωσης, αναδεικνύοντας με ιδιαίτερη σαφήνεια ότι η κατάρρευση της κρατικής κυριαρχίας σημαίνει απώλεια προστασίας για τα ίδια τα άτομα.

2.2 Οι μορφές βίας και οι συνέπειές τους στον άμαχο πληθυσμό (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καλάβρυτα, Δίστομο).

Η εισβολή των δυνάμεων του Άξονα το 1941 και η επιβολή στρατιωτικής διοίκησης οδήγησαν σε εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πρωτοφανείς πρακτικές καταστολής. Οι κατοχικές αρχές παρέβησαν κατ' επανάληψη τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τους Κανονισμούς της Χάγης του 1907, οι οποίοι, ως εφαρμοστέο εθιμικό δίκαιο της εποχής, επέβαλλαν στη δύναμη κατοχής την αποκατάσταση και διατήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας (άρθρο 43), καθώς και τον σεβασμό της ζωής, της οικογενειακής τιμής και της ιδιοκτησίας των αμάχων (άρθρο 46) παραβιάζοντας διατάξεις του διεθνούς δικαίου που όριζαν ότι η δύναμη κατοχής οφείλει να διασφαλίζει τη δημόσια τάξη, την επάρκεια βασικών αγαθών και την προστασία της υγείας των αμάχων. Η κατοχική πολιτική στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από τη συστηματική χρήση στρατιωτικής βίας, τα συλλογικά αντίποινα, τις μαζικές εκτελέσεις ομήρων, τις λεηλασίες και τις αναγκαστικές εκτοπίσεις πληθυσμών. Οι πρακτικές αυτές προκάλεσαν βαθιά ανθρωπιστική κρίση και σοβαρή αποδιάρθρωση των συνθηκών ανθρώπινης ασφάλειας, ιδίως μέσω της επισιτιστικής κρίσης και της διάδοσης λοιμωδών νοσημάτων, που οδήγησαν σε δραματική αύξηση της θνησιμότητας (Rachiotis - Paragiannis – Dardavesis - Behrakis 2022). Αν και η συστηματική προστασία των αμάχων κωδικοποιήθηκε πληρέστερα με τη Δ' Σύμβαση της Γενεύης του 1949, οι κατοχικές πρακτικές στην Ελλάδα μπορούν να αξιολογηθούν αναδρομικά υπό το πρίσμα αυτής της εξέλιξης του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, ως παραβιάσεις κανόνων που ήδη αναγνωρίζονταν ως εθιμικοί (Συνθήκη της Γενεύης IV 1949, I, II).

Σύμφωνα με στοιχεία που υποβλήθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση στο πλαίσιο της Δίκης της Νυρεμβέργης (1945–1946), περίπου 91.000 άτομα σκοτώθηκαν ή εκτελέστηκαν ως όμηροι, ενώ καταστράφηκαν τουλάχιστον 800 χωριά και κωμοπόλεις (Μνήμες Κατοχής). Ωστόσο, οι διάφορες πηγές παρουσιάζουν αντικρουόμενα στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των θυμάτων και την έκταση των υλικών καταστροφών, γεγονός που καθιστά επισφαλής την ακριβή εξαγωγή ποσοτικών συμπερασμάτων (Δοξιάδης 1946· Δοξιάδης 1947· Κωνσταντινάκου 2015, 33–36· Χαραλαμπίδης, 2025). Παρά τις διαφορές στους αριθμούς, όλα τα στοιχεία συμφωνούν ως προς το ότι η κατοχική βία ήταν οργανωμένη, εκτεταμένη και συστηματική. Η παρούσα εργασία εστιάζει σε τέσσερις συγκεκριμένες γεωγραφικές ενότητες, την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τα Καλάβρυτα και το Δίστομο, οι οποίες επιλέχθηκαν ως παραδείγματα διαφορετικών μορφών ναζιστικής κατοχικής βίας και κρίσεων ανθρώπινης ασφάλειας. Οι

παραπάνω πρακτικές κατοχής δεν επηρέασαν μόνο τη φυσική επιβίωση των αμάχων, αλλά έπληξαν τις διαστάσεις της ανθρώπινης ασφάλειας: την προσωπική, μέσω των μαζικών εκτελέσεων και συλλήψεων· την συλλογική, λόγω της καταστροφής κοινοτήτων και της διάλυσης κοινωνικών δομών· την ψυχολογική, εξαιτίας του συνεχούς φόβου και των αντιποίνων· και τέλος, την αξιοπρέπεια, μέσω της λεηλασίας, του καταναγκασμού και των περιορισμών στις ελευθερίες.

Κατά την Κατοχή, οι γερμανικές δυνάμεις χρησιμοποιούσαν συστηματικά τις μαζικές εκτελέσεις κρατουμένων ως μέσο αντιποίνων, με στόχο την καταστολή της αντίστασης και την άσκηση έντονης ψυχολογικής πίεσης στον άμαχο πληθυσμό (Σκούρας – Χατζηδήμος – Καλούτσης – Παπαδημητρίου 1991, 117). Οι συνέπειες ήταν πολλαπλές: πέρα από τον άμεσο θάνατο των εκτελεσμένων, υπήρξε σοβαρός ψυχολογικός αντίκτυπος στους συγγενείς και την κοινότητα, ενίσχυση του φόβου και της ανασφάλειας, καθώς και μακροπρόθεσμο κοινωνικό τραύμα (Fleischer 1979· Mazower 1995, 199–205· Santarelli 2004). Χαρακτηριστικά παραδείγματα στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών είναι τα εξής: Στις 17 Αυγούστου 1944, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς, άνδρες ηλικίας 14–60 ετών συγκεντρώθηκαν στην πλατεία της Οσίας Ξένης. Πολλοί εκτελέστηκαν επί τόπου ή στη «Μάντρα», ενώ χιλιάδες οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου και σε άλλα στρατόπεδα συγκέντρωσης, με συνολικά πάνω από 315 νεκρούς και εκατοντάδες αγνοούμενους (Mazower 1995, 370–371· Βόγλης 2010, 159-160· Δρουμπούκη 2014, 147-189). Αντίστοιχα, το σκοπευτήριο της Καισαριανής μετατράπηκε σε τόπο εκτέλεσης αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Στην κορύφωση της τραγωδίας, την Πρωτομαγιά του 1944, εκτελέστηκαν 200 κρατούμενοι, αφήνοντας βαθύ αποτύπωμα στη συλλογική μνήμη (Κουβάς 2003· Βόγλης 2010, 158-159).

Η πολιτική τρόμου δεν περιορίστηκε στην Αθήνα, αλλά εκτεινόταν και σε άλλες περιοχές της χώρας, με διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις συνθήκες κατοχής και διοίκησης. Η Θεσσαλονίκη και η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας υπήχθησαν σε άμεση γερμανική στρατιωτική διοίκηση, γεγονός που διαμόρφωσε αυστηρότερο πλαίσιο ελέγχου και καταστολής σε σύγκριση με περιοχές υπό ιταλική ή βουλγαρική κατοχή. Η γεωγραφική θέση της πόλης, η στρατηγική της σημασία και η εγγύτητά της στο μέτωπο συνέβαλαν στην έκθεσή της σε εκτεταμένους βομβαρδισμούς και υψηλές ανθρώπινες απώλειες, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε περίπου 4,3% των συνολικών θυμάτων πολέμου της χώρας (ΓΕΣ 1990· Καβάλα 2009, 119).

Η Θεσσαλονίκη δεν γνώρισε λιμό αντίστοιχο με εκείνον της Αθήνας, παρουσίασε όμως αυξημένη θνησιμότητα λόγω ελονοσίας, φυματίωσης και των καταναγκαστικών έργων που επιβλήθηκαν κυρίως στον εβραϊκό πληθυσμό. Παράλληλα, η άφιξη προσφύγων από τη βορειοανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, ως αποτέλεσμα της βουλγαρικής κατοχής, όξυνε τα κοινωνικά προβλήματα και τις εντάσεις στην πόλη (Βόγλης 2010, 49–50· Καβάλα 2009, 64–69· Καβάλα 2015, 33, 62, 72). Καθοριστικό χαρακτηριστικό της Κατοχής στην πόλη υπήρξε ο εκτοπισμός και η σχεδόν ολοκληρωτική εξόντωση της εβραϊκής της κοινότητας, στοιχείο που την διαφοροποιεί από την Αθήνα και άλλες ελληνικές αστικές περιοχές. Η εβραϊκή κοινότητα, που αντιστοιχούσε σε περίπου 20% του συνολικού πληθυσμού, εξοντώθηκε σε ποσοστό που προσεγγίζει το 96%, συμβάλλοντας καθοριστικά στις ελληνικές απώλειες στο πλαίσιο της γενοκτονίας των Εβραίων στην Ευρώπη (Καβάλα 2009, 119–120· Καβάλα 2015, 87· Mazower 1994, 266–278· Mazower 2006· Φλάισερ 1995, 296–334· Βόγλης 2010, 99–101· Αρούχ – Κάραμποτ, 2025). Να σημειωθεί ότι, ενώ στην Αθήνα η κατοχική βία εκφράστηκε κυρίως μέσω πολιτικών αντιποίνων και μαζικών εκτελέσεων με στόχο την καταστολή της αντίστασης, στη Θεσσαλονίκη η ναζιστική πολιτική έλαβε χαρακτήρα συστηματικής, ιδεολογικά καθοδηγούμενης εξόντωσης ενός ολόκληρου πληθυσμιακού τμήματος.

Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης δεν συνιστά μεμονωμένο φαινόμενο στο πλαίσιο της κατοχικής βίας στον βόρειο ελλαδικό χώρο, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλέγμα συστηματικών πρακτικών καταστολής και εξαναγκασμού που εφαρμόστηκαν από τις δυνάμεις Κατοχής. Ιδίως στις περιοχές που τελούσαν υπό βουλγαρική διοίκηση, υιοθετήθηκε μια πολιτική βίαιου εθνικού και πολιτισμικού μετασχηματισμού, με στόχο την αποδόμηση της ελληνικής συλλογικής ταυτότητας και την ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στο βουλγαρικό κράτος. Η πολιτική αυτή περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, τις απελάσεις Ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων, την κατάργηση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης και τον διωγμό των εκπαιδευτικών, την αντικατάσταση του ελληνικού ορθόδοξου κλήρου από Βούλγαρους ιερείς, καθώς και εκτεταμένες μετονομασίες τοπωνυμίων και θεσμών (Φλάισερ 1986, 94–100· Χατζηαναστασίου 2002, 16–32· Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη – Χατζηαναστασίου 2002, 300–301).

Παράλληλα με αυτές τις παρεμβάσεις, οι βουλγαρικές αρχές κατοχής προέβησαν σε εκτεταμένες πράξεις βίας και συλλογικών αντιποίνων σε βάρος του άμαχου πληθυσμού, οι οποίες συγκρίνονται ως προς τη σκληρότητα και τη μαζικότητά τους, με τις πρακτικές των γερμανικών και ιταλικών δυνάμεων κατοχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής της, όπου, τον Σεπτέμβριο του 1941, μετά από επίθεση ελληνικής

αντιστασιακής ομάδας στο Δοξάτο, οι βουλγαρικές δυνάμεις εξαπέλυσαν εκτεταμένα αντίποινα. Μαζικές συλλήψεις και ομαδικές εκτελέσεις στην πόλη και σε γειτονικούς οικισμούς οδήγησαν στον θάνατο εκατοντάδων αμάχων, με τις συνολικές απώλειες να εκτιμώνται σε περίπου 3.000 άτομα (Βόγλης 2010, 40· Χατζηαναστασίου 2002, 28–29· Χατζηβασιλείου 2014, 92–107).

Σε ένα διαφορετικό, αλλά εξίσου ακραίο πλαίσιο βίας, η σφαγή στο Δίστομο στις 10 Ιουνίου 1944 αποδεικνύει τον χαρακτήρα των γερμανικών αντιποίνων σε περιοχές με έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα. Σε απάντηση στις ενέργειες του ΕΛΑΣ που παρεμπόδιζαν την επικοινωνία και την τροφοδοσία των κατοχικών δυνάμεων στη Βοιωτία, μονάδα των SS εισέβαλε στο χωριό, όπου περί τους 223 άνδρες, γυναίκες και παιδιά εκτελέστηκαν, ενώ εκτεταμένες καταστροφές υπέστησαν κατοικίες και δημόσια κτίρια. Η βία ασκήθηκε με συστηματικό και παραδειγματικό τρόπο, στο πλαίσιο συλλογικής τιμωρίας που στόχευε στην εμπέδωση της κατοχικής κυριαρχίας και στην άσκηση ψυχολογικής πίεσης στον άμαχο πληθυσμό. Πέρα από τις άμεσες απώλειες ζωών, η κοινότητα υπέστη βαθύ ψυχολογικό τραύμα, κοινωνική αποδιοργάνωση και σοβαρές δυσκολίες επιβίωσης λόγω της καταστροφής υποδομών και πόρων (Mazower 1994, 239-242· Nalbadidacis 2019· Droumpouki 2019).

Η στρατηγική της μαζικής βίας και των αντιποίνων, που παρατηρείται στο Δίστομο, επαναλαμβάνεται με ακόμη μεγαλύτερη ένταση στην περίπτωση των Καλαβρύτων. Στις 13 Δεκεμβρίου 1943, η πόλη αποτέλεσε τόπο ενός από τα πλέον τεκμηριωμένα εγκλήματα της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα. Σε αντίποινα για επιθέσεις ανταρτικών ομάδων, κυρίως του ΕΛΑΣ, οι γερμανικές δυνάμεις εκτέλεσαν περίπου 690 άνδρες και αγόρια άνω των 12 ετών, ενώ γυναίκες και παιδιά εκδιώχθηκαν και ο οικισμός καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς (Μάγερ 2003, 361–431· Mazower 1994, 205–206· Κακογιάννης 1998· Δρομπούκη 2014, 304–309). Οι συνέπειες υπήρξαν ιδιαίτερα βαριές, καθώς η απώλεια του ανδρικού πληθυσμού οδήγησε σε κοινωνική αποδιοργάνωση, ενώ η καταστροφή κατοικιών και πόρων δημιούργησε συνθήκες μακροχρόνιας φτώχειας και δημογραφικής κάμψης. Συγκριτικά, ενώ στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη η κατοχική βία εκφραζόταν κυρίως μέσω μαζικών εκτελέσεων και άλλων τρομοκρατικών μέτρων, οι περιπτώσεις του Διστόμου και των Καλαβρύτων αναδεικνύουν την ακραία συλλογική τιμωρία ολόκληρων κοινοτήτων ως μέσο επιβολής κυριαρχίας και διάχυσης φόβου συνιστώντας παράλληλα εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας (Κωνσταντινάκου 2015, 333-343).

2.3 Η οικονομική εκμετάλλευση, ο λιμός και οι κοινωνικές επιπτώσεις της Κατοχής.

Κατά την περίοδο της Κατοχής, η ελληνική οικονομία υπέστη συνεχή και πολυεπίπεδη εκμετάλλευση από τις δυνάμεις του Άξονα, με στόχο τόσο τη συντήρηση των στρατευμάτων όσο και την άμεση λεηλασία των πόρων της χώρας. Τα κύρια εργαλεία της κατοχικής οικονομικής αφαίμαξης περιλάμβαναν τα κατοχικά έξοδα, το κατοχικό δάνειο, τις επιτάξεις αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων και τη νομισματική πολιτική. Τα κατοχικά έξοδα, που υποτίθεται ότι προορίζονταν για τη συντήρηση των στρατευμάτων και των διοικητικών δομών των κατακτητών, επιβλήθηκαν σε υπερβολικό βαθμό στον ελληνικό πληθυσμό, προκαλώντας εκτίναξη των τιμών και δραστική μείωση της αγοραστικής δύναμης. Την ίδια στιγμή, το κατοχικό δάνειο προς τη Γερμανία και την Ιταλία υπερέβαινε κατά πολύ τα πραγματικά έξοδα των στρατευμάτων, λειτουργώντας ως θεσμοθετημένη μορφή λεηλασίας των δημοσίων πόρων και παραβιάζοντας βασικές αρχές του διεθνούς δικαίου, που ορίζουν ότι ο κατακτητής δεν πρέπει να επιβαρύνει υπερβολικά τον άμαχο πληθυσμό και οφείλει να διατηρεί την οικονομική λειτουργία της κατεχόμενης περιοχής (Mazower 1994, 92–94· Κωνσταντινάκου 2015, 251–266).

Οι συνέπειες αυτών των μέτρων ήταν πολυδιάστατες. Ο υπερδανεισμός και η δημοσιονομική ασφυξία καθιστούσαν το κράτος ανίκανο να αντιμετωπίσει τον λιμό, ενώ τα κατοχικά έξοδα αντιστοιχούσαν σε ποσοστό άνω του 113% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, επιταχύνοντας την οικονομική κατάρρευση (Mazower 1994, 91–98· Παπαναστασίου – Φλάισερ 2007, 112· Χαραλαμπίδης 2024, 66–75). Παράλληλα, η αστάθεια της αγοράς μετέτρεψε την οικονομία σε σύστημα ανταλλαγών και μαύρης αγοράς, εντείνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και υπονομεύοντας την επιβίωση του άμαχου πληθυσμού (Βόγλης 2010, 47–48). Οι επιτάξεις αγαθών και πρώτων υλών, καθώς και η ενσωμάτωση της βιομηχανίας στον πολεμικό σχεδιασμό του Άξονα, στερούσαν σημαντικούς πόρους από την ελληνική οικονομία και δημιούργησαν ελλείψεις, υπερπληθωρισμό και περαιτέρω εξάπλωση της μαύρης αγοράς (Mazower 1994, 49–58· Χιονίδου 2011, 73–84· Βόγλης 2010, 55–56· Χαραλαμπίδης 2024, 87–90· Στέρπης 2019). Η εκτεταμένη οικονομική αφαίμαξη είχε άμεσες κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες. Η ραγδαία αύξηση των τιμών και η περιορισμένη διαθεσιμότητα τροφίμων ενίσχυαν την επισιτιστική ανασφάλεια, ενώ η επίσημη διανομή μέσω δελτίων ήταν συχνά ανεπαρκής και αποσπασματική (Βόγλης 2010, 50–53· Χανδρινός 2018, 207–210). Οι πολίτες κατέφευγαν στη μαύρη αγορά, η οποία, αν και σχεδόν αναγκαία για την

επιβίωση, ήταν κοινωνικά άνιση: όσοι διέθεταν οικονομικούς πόρους ή ή ισχυρές κοινωνικές σχέσεις είχαν σαφώς αυξημένες πιθανότητες επιβίωσης (Χαραλαμπίδης 2024, 91–93· Χιονίδου 2011, 107–113, 129–131· Mazower 1994, 79–90).

Κεντρικό γεγονός για την ψυχοκοινωνική κατάσταση του πληθυσμού της Αθήνας υπήρξε ο λιμός του χειμώνα 1941–1942. Ο λιμός, αποτέλεσμα συνδυασμού παραγόντων — εκτεταμένες επιτάξεις, ναυτικός αποκλεισμός, κακές σοδειές και αποδιοργάνωση συγκοινωνιών— λειτουργούσε τόσο ως βιολογική απειλή όσο και ως συλλογικό ψυχικό τραύμα. Από την οπτική της ανθρώπινης ασφάλειας (UNDP 1994), πλήττονταν κυρίως η επισιτιστική ασφάλεια, καθώς οι βασικές ανάγκες σε τρόφιμα δεν καλύπτονταν· η υγειονομική ασφάλεια, λόγω υποσιτισμού και διάδοσης ασθενειών· και η κοινωνική ασφάλεια, καθώς η αδυναμία πρόσβασης σε βασικούς πόρους δημιουργούσε ένταση και ανισότητες μέσα στις κοινότητες. Παρότι η ακριβής αποτίμηση των θυμάτων της πείνας προσκρούει σε σοβαρές μεθοδολογικές δυσχέρειες, η σύγχρονη ιστοριογραφία συγκλίνει στην εκτίμηση ότι οι θάνατοι ανήλθαν περίπου στις 40.000–50.000 μόνο για την περιοχή της Αθήνας (Mazower 1994, 58–70· Φλάισερ 1986, 194–200· Χαραλαμπίδης 2024, 75–83· Χιονίδου 2011, 51–52· Χανδρινός 2018, 211–218· Χιονίδου 2025). Η καθημερινή επαφή με τον θάνατο και η διαρκής επισιτιστική ανασφάλεια δημιουργούσαν συναισθήματα απελπισίας, παραίτησης και ψυχικής εξάντλησης. Η προσωπική και ψυχολογική ασφάλεια των πολιτών υπονομευόταν, καθώς η απειλή πείνας και θανάτου καθιστούσε αβέβαιη κάθε πρόβλεψη για επιβίωση. Η ανασφάλεια αυτή περιλάμβανε ταυτόχρονα προσωπική και οικονομική διάσταση, υπογραμμίζοντας πώς η απειλή για την επιβίωση επηρέαζε την καθημερινή ζωή και τις ηθικές επιλογές των πολιτών. Υπό αυτές τις συνθήκες, αναπτύχθηκαν ποικίλες στρατηγικές επιβίωσης, τόσο ατομικές όσο και συλλογικές. Πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως η ίδρυση του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης τον Δεκέμβριο του 1941 με πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, αποτέλεσαν σημαντικό μηχανισμό υποστήριξης των πιο ευάλωτων ομάδων (Χαραλαμπίδης 2024, 83–87· Βόγλης 2010, 48–49).

Η κατάρρευση των δημόσιων υπηρεσιών και η αδυναμία της δωσίλογης κυβέρνησης να παρέχει βασικές λειτουργίες, όπως εκπαίδευση, υγειονομική περίθαλψη και κοινωνική πρόνοια, ενίσχυσαν το αίσθημα εγκατάλειψης και αδικίας, ενώ οι κοινωνικές ανισότητες οξύνθηκαν και δημιουργήθηκαν συνθήκες κοινωνικής πόλωσης (Βόγλης 2010, 57). Η οικογενειακή οργάνωση διαταράχθηκε: άνδρες στρατολογούνταν ή οδηγούνταν σε καταναγκαστική εργασία, οι γυναίκες αναλάμβαναν την επιβίωση των παιδιών υπό ακραίες συνθήκες, και τα παιδιά υπέφεραν από υψηλή θνησιμότητα και χρόνια υποσιτισμό (Mazower

1994, 66-67· Γκάτσιου 2025). Η οικονομική και κοινωνική πίεση αύξησε την παραβατικότητα, καθώς πολλοί κατέφευγαν σε κλοπές και λαθρεμπόριο για επιβίωση (Χαραλαμπίδης 2024, 91-93). Ταυτόχρονα, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα κινητοποίησης για την Εθνική Αντίσταση, που παρείχε επισιτιστική βοήθεια, στήριξη οικογενειών και δίκτυα κοινωνικής προστασίας, προσφέροντας πρακτικά μέσα επιβίωσης και αίσθηση συλλογικής δράσης και αξιοπρέπειας. Μέσω της αλληλεγγύης ενισχυόταν η κοινωνική, ψυχολογική και επισιτιστική ασφάλεια των πληθυσμών, δίνοντας νόημα στην καθημερινότητα (Mazower 1994, 114-122· Βόγλης 2010, 59-80). Η συνεχής παρουσία βίας, συλλήψεων και εκτελέσεων δημιούργησε ένα περιβάλλον διαρκούς ψυχολογικής πίεσης, αναγκάζοντας τους πολίτες να κινούνται μεταξύ προσαρμογής, συνεργασίας με τον κατακτητή ή συμμετοχής στη μαύρη αγορά, διαμορφώνοντας μια «γκρίζα ζώνη» ηθικών επιλογών συνοδευόμενη από αισθήματα ντροπής ή αυτοδικαίωσης (Βόγλης 2010, 22). Η εμπειρία της Κατοχής αναδεικνύει πώς η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας, μέσα από τις διαστάσεις της προσωπικής, κοινωνικής, υγειονομικής και επισιτιστικής ασφάλειας, παρέχει ένα χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση των πολλαπλών επιπτώσεων της πολεμικής κρίσης στον πληθυσμό.

Κεφάλαιο 3: Η ανθρώπινη ασφάλεια ως πλαίσιο κατανόησης της κατοχής

3.1 Η αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα του ανθρώπου σε καθεστώς κατοχής

Το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, και ειδικότερα το δίκαιο της στρατιωτικής κατοχής, μπορεί να θεωρηθεί ως πρώιμος νομικός πρόδρομος της σύγχρονης έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας, στο μέτρο που ήδη από τα πρώτα στάδιά του έθεσε στο επίκεντρο την προστασία της ζωής, της αξιοπρέπειας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων των αμάχων σε συνθήκες ένοπλης βίας. Στο πλαίσιο αυτό, αναγνωρίζεται ότι οι κάτοικοι ενός εδάφους διατηρούν την αξιοπρέπεια και τα θεμελιώδη δικαιώματά τους, ακόμη και υπό καθεστώς στρατιωτικής διοίκησης. Η κατοχή δεν νομιμοποιεί την αυθαίρετη μεταχείριση των αμάχων ούτε την κατάλυση των νομικών και κοινωνικών θεσμών, αλλά θέτει σαφείς υποχρεώσεις για τον κατακτητή ως προς τη διασφάλιση της ζωής, της ασφάλειας και της αξιοπρέπειας του πληθυσμού. Η συστηματική διαμόρφωση του παραδοσιακού δικαίου ξεκίνησε με τη Διάσκεψη των Βρυξελλών του 1874 και συνεχίστηκε στις Διασκέψεις Ειρήνης της Χάγης (1899, 1907). Το ρυθμιστικό πλαίσιο βασιζόταν στην αντίληψη ότι οι συγκρούσεις διεξάγονται κυρίως μεταξύ των ενόπλων δυνάμεων των κρατών, γεγονός που επέβαλε τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ μαχητών και αμάχων και επέτρεπε την περιορισμένη προστασία των τελευταίων σύμφωνα με τις απαιτήσεις της στρατιωτικής αναγκαιότητας (Cassese 2012, 470–472).

Στη Συνθήκη της Χάγης (IV, 1907) τα άρθρα 42–54 συγκροτούν τον πυρήνα του δικαίου της στρατιωτικής κατοχής, θεμελιώνοντας την έννοιά της ως πραγματικής εξουσίας χωρίς μεταβίβαση κυριαρχίας και επιβάλλοντας στον κατακτητή την υποχρέωση διατήρησης και σεβασμού της ισχύουσας έννομης τάξης. Παράλληλα, κατοχυρώνουν βασικές εγγυήσεις υπέρ του άμαχου πληθυσμού, όπως η απαγόρευση συλλογικών ποινών, λεηλασίας, εξαναγκασμού σε πίστη ή παροχή πληροφοριών, καθώς και η αναγνώριση της ιδιωτικής περιουσίας και της θρησκευτικής ελευθερίας. Οι διατάξεις αυτές επιβεβαιώνουν ότι η κυριαρχία συνιστά πρακτική και όχι νομική κυριαρχία και διαμορφώνουν το αρχικό κανονιστικό πλαίσιο για την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των βασικών δικαιωμάτων των αμάχων (Μαρούδα 2022· Κωνσταντινάκου 2015, 333-334). Ωστόσο, το κανονιστικό αυτό πλαίσιο παραμένει λειτουργικά προσανατολισμένο στη διοίκηση του κατεχόμενου εδάφους και επιτρέπει σημαντικά περιθώρια δράσης στον κατακτητή, γεγονός

που εξηγεί γιατί κρίθηκε ανεπαρκές ως προς την ουσιαστική προστασία των αμάχων και συμπληρώθηκε μεταγενέστερα από τη Τέταρτη Σύμβαση της Γενεύης του 1949. Όσον αφορά στην Ελλάδα, τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανέδειξαν με σαφήνεια την ανεπάρκεια των ρυθμίσεων της Χάγης ως προς την προστασία του άμαχου πληθυσμού σε συνθήκες στρατιωτικής κατοχής. Η παρουσία των δυνάμεων του Άξονα (1941–1944) συνοδεύτηκε από εκτεταμένες στερήσεις, συστηματική βία, σοβαρούς περιορισμούς των ατομικών ελευθεριών και μαζικές παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Καθοριστική τομή αποτέλεσε η σύσταση του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης με τη Συμφωνία του Λονδίνου της 8ης Αυγούστου 1945, η οποία θεμελίωσε την αρχή της ατομικής ποινικής ευθύνης στο διεθνές δίκαιο. Το άρθρο 6 του Καταστατικού όριζε τρεις κατηγορίες εγκλημάτων: τα εγκλήματα πολέμου, δηλαδή σοβαρές παραβιάσεις των νόμων και εθίμων του πολέμου, όπως δολοφονίες, κακομεταχείριση και εκτοπίσεις αμάχων ή αιχμαλώτων, λεηλασίες και καταστροφές που δεν υπαγορεύονταν από στρατιωτική αναγκαιότητα· τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, που περιλάμβαναν μαζικές δολοφονίες, εκτοπίσεις, διώξεις ή άλλες πράξεις βίας κατά αμάχων, ακόμη και εκτός συνθηκών ένοπλης σύγκρουσης· και τα εγκλήματα κατά της ειρήνης, που αφορούσαν την εκκίνηση, προετοιμασία ή εκτέλεση επιθετικού πολέμου παράνομα ή κατά παραβίαση διεθνών συνθηκών. Το Δικαστήριο θεώρησε ότι τα εγκλήματα αυτά ήταν ήδη αναγνωρισμένα στο εθιμικό διεθνές δίκαιο, δικαιολογώντας τη δίωξη ανεξαρτήτως του εσωτερικού δικαίου των κρατών. Οι βασικές αρχές της Νυρεμβέργης αναγνωρίστηκαν επίσημα από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ μέσω του Ψηφίσματος 177 (II) του 1947, το οποίο ανέθεσε στην Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου τη διατύπωση γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου σχετικά με τα σοβαρά διεθνή εγκλήματα, ενισχύοντας την καθολική ισχύ τους και τη δυνατότητα διεθνούς ποινικής δίωξης (Χατζηκωνσταντίνου 2009, 316-382· Κωνσταντινάκου 2015, 335-337).

Οι Τέσσερις Συμβάσεις της Γενεύης του 1949 (International Committee of the Red Cross) συγκρότησαν ένα ολοκληρωμένο νομικό πλαίσιο για την προστασία των προσώπων που πλήττονται από ένοπλες συγκρούσεις. Καλύπτουν τους τραυματίες και ασθενείς στη ξηρά και στη θάλασσα, τους αιχμαλώτους πολέμου και τους άμαχους σε κατεχόμενα εδάφη, εισάγοντας ανθρωποκεντρικούς κανόνες που διασφαλίζουν την αξιοπρέπεια, την ασφάλεια και τις βασικές συνθήκες επιβίωσης. Η Τέταρτη Σύμβαση, πρωτοποριακή στον τομέα της κατοχής, κατοχύρωσε την αρχή της συνέχειας της έννομης τάξης, απαγόρευσε ρητά τις συλλογικές ποινές και τα αντίποινα και έθεσε σαφή όρια στην αυθαιρεσία του κατακτητή (Χατζηκωνσταντίνου 2009, 114-118). Οι πρώτες τρεις Συμβάσεις είχαν εστιάσει στην

προστασία στρατιωτών, αιχμαλώτων και ναυαγών, με πρόβλεψη ιατρικής φροντίδας, ασφάλειας και επικοινωνίας με τους οικείους τους (Χατζηκωνσταντίνου 2009, 34-36, 262-265· Μαρούδα 2015, 97-107· Μαρούδα 2022).

Αργότερα, τα Πρόσθετα Πρωτόκολλα του 1977 (International Committee of the Red Cross) και του 2005 (International Committee of the Red Cross) επέκτειναν και ενίσχυσαν το νομικό πλαίσιο των Συμβάσεων της Γενεύης, παρέχοντας ολοκληρωμένη προστασία στα θύματα πολέμου, τόσο σε διεθνείς ένοπλες συγκρούσεις όσο και σε μη. Εισήγαν κανόνες για την αναγνώριση και προστασία αμάχων, παιδιών, προσφύγων και ιατρικών υπηρεσιών, καθιέρωσαν σαφή κριτήρια για τη διάκριση και την αναλογικότητα στις στρατιωτικές επιχειρήσεις προωθώντας την ανθρωποκεντρική προσέγγιση του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου (Cassese 2012, 499–501· Χατζηκωνσταντίνου 2009, 129-158, 265-272· Μαρούδα 2015, 123-135· Κωνσταντινάκου 2015, 338-340).

Είναι γεγονός ότι η μεταπολεμική νομοθεσία και οι διεθνείς συμβάσεις διαμόρφωσαν ένα δεσμευτικό κανονιστικό πλαίσιο, στο οποίο το δίκαιο της στρατιωτικής κατοχής και το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο αναδεικνύονται σε βασικούς εγγυητές της προστασίας της ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε συνθήκες ένοπλης σύγκρουσης. Ενίσχυσαν επίσης, τα δικαιώματα των αμάχων και των αιχμαλώτων πολέμου και παρείχαν κατευθυντήριες γραμμές στα κράτη ως προς τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων, θέτοντας την προστασία του ανθρώπου στο επίκεντρο του διεθνούς δικαίου. Ωστόσο, παρά την πρόοδο, το δίκαιο της στρατιωτικής κατοχής εξακολουθεί να περιορίζεται από την επίκληση της στρατιωτικής αναγκαιότητας και τη διακριτική ευχέρεια του κατακτητή. Το υφιστάμενο κανονιστικό σχήμα, σχεδιασμένο με βάση την παραδοχή του προσωρινού χαρακτήρα της κατοχής αποδεικνύεται συχνά ανεπαρκής όταν αυτή αποκτά μακρά διάρκεια, ενώ οι μηχανισμοί διεθνούς ελέγχου και λογοδοσίας παραμένουν περιορισμένοι. Υπό το πρίσμα αυτό, οι πρακτικές που αναπτύχθηκαν ιδίως κατά τη διάρκεια της Κατοχής δεν συνιστούν απλώς παραβιάσεις επιμέρους κανόνων του διεθνούς δικαίου, αλλά αποτυπώνουν μια συνολική κατάρρευση της ανθρώπινης ασφάλειας, όπως αυτή αναλύθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής, επηρεάζοντας καθοριστικά όλες τις διαστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης, από τη φυσική επιβίωση έως την αποσταθεροποίηση των κοινωνικών σχέσεων.

3.2 Οι μηχανισμοί επιβίωσης και οι μορφές αλληλεγγύης

Η ραγδαία αύξηση του κόστους ζωής επιδείνωσε σοβαρά τις συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων, καθιστώντας αναγκαία τη γενικευμένη επέκταση των συσσιτίων ως βασικό μέσο αντιμετώπισης της ακρίβειας και του υποσιτισμού. Αν και η ευθύνη για την οργάνωση και τη χρηματοδότησή τους αποδόθηκε πρωτίστως στο κράτος, το οποίο μέσω της Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων υπό το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ανέλαβε τον συντονισμό των «Λαϊκών», «Μαθητικών» και «Νομαρχιακών» συσσιτίων, στην πράξη πρωτοβουλίες ανέλαβαν και ιδιωτικοί φορείς αλλά και μεμονωμένα πρόσωπα (Στέρπης 2023, 215-226). Ήδη από τον Αύγουστο του 1941, η κατοχική κυβέρνηση εξήγγειλε την ίδρυση συσσιτίων σε επιχειρήσεις με πολυάριθμο προσωπικό, με την προμήθεια τροφίμων να γίνεται μέσω κρατικών διατακτικών. Τα εργατικά συσσίτια εξυπηρετούσαν τόσο ανάγκες επιβίωσης των εργαζομένων όσο και στόχους της κατοχικής διοίκησης και των εργοδοτών: διασφάλιζαν τη διατήρηση της παραγωγικής ικανότητας, περιορίζαν τη φυγή εργατικού δυναμικού προς την ύπαιθρο και λειτουργούσαν ως μηχανισμός κοινωνικής πειθαρχίας, αποτρέποντας απεργιακές ή αντιστασιακές κινητοποιήσεις (Στέρπης 2023, 275-279).

Οι μηχανισμοί αυτοί μπορούν να αναλυθούν υπό το πρίσμα επιμέρους διαστάσεων της ανθρώπινης ασφάλειας, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στη σύγχρονη θεωρία. Η οργάνωση και η επέκταση των συσσιτίων συνδέεται άμεσα με την επισιτιστική ασφάλεια, διασφαλίζοντας την ελάχιστη φυσική επιβίωση σε συνθήκες μαζικής πείνας. Παράλληλα, οι μορφές συλλογικής αλληλοβοήθειας και οι άτυπες κοινωνικές δομές ενίσχυσαν την κοινωνική ασφάλεια, περιορίζοντας την κοινωνική απομόνωση. Η ενεργή συμμετοχή των πολιτών σε συλλογικές πρακτικές διαβίωσης συνέβαλε επίσης στη διαφύλαξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς η επιβίωση έπαυε να αποτελεί αντικείμενο ατομικής επαιτείας και μετατρέποταν σε συλλογικό δικαίωμα. Τέλος, η ένταξη σε δίκτυα αλληλεγγύης παρείχε ένα στοιχειώδες αίσθημα ψυχολογικής ασφάλειας, περιορίζοντας τον φόβο, την ανασφάλεια και την αίσθηση απόλυτης εγκατάλειψης που χαρακτήριζαν την καθημερινότητα της Κατοχής.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οξύτατης επισιτιστικής κρίσης και περιορισμένης κρατικής επάρκειας, η εμπειρία της Κατοχής ανέδειξε τον καθοριστικό ρόλο των μηχανισμών διαβίωσης και της κοινωνικής αλληλεγγύης, μετατρέποντας την επιβίωση από ατομική σε συλλογική διαδικασία, βασισμένη στην αλληλοβοήθεια και τα κοινωνικά δίκτυα. Πρακτικές που εκτείνονταν από την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών έως τη φροντίδα ευάλωτων και διωκόμενων προσώπων ενίσχυσαν δεσμούς αλληλεξάρτησης και διαμόρφωσαν νέες μορφές

κοινωνικής συνοχής. Κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση αυτών των μηχανισμών διαδραμάτισε η αυτενέργεια των κατοίκων. Η αποδυνάμωση ή ακόμη και η απουσία αποτελεσματικής κρατικής προστασίας οδήγησε στη δημιουργία άτυπων, αλλά και οργανωμένων μορφών συλλογικής δράσης σε επίπεδο συνοικιών, επαγγελματικών ομάδων και τοπικών κοινοτήτων. Οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί, οι συνοικιακές λαϊκές επιτροπές και άλλες συλλογικότητες δεν λειτούργησαν μόνο ως πρακτικοί μηχανισμοί αντιμετώπισης των δυσκολιών της καθημερινότητας, αλλά και ως χώροι κοινωνικής συνάθροισης και ενίσχυσης της εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών (Βόγλης 2012, 66-67· Στέρπης 2023, 269-275). Η κατάρρευση της κρατικής μέριμνας τους ώθησε να αναπτύξουν ποικίλες πρακτικές διαβίωσης, καθοριζόμενες από δύο βασικούς άξονες, που υπήρξαν καθοριστικοί για τη μετέπειτα συγκρότηση του αντιστασιακού κινήματος.

Ο πρώτος άξονας αφορά την ανάληψη πρωτοβουλιών από τους πολίτες, οι οποίοι μπροστά στην ανεπάρκεια των επίσημων μηχανισμών, κατέφυγαν σε εναλλακτικούς, συχνά παράνομους, τρόπους εξασφάλισης τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης, δημιουργώντας ανεπίσημα δίκτυα διακίνησης εκτός της ελεγχόμενης επισιτιστικής δομής. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται τόσο οι μετακινήσεις προς την ύπαιθρο για την αναζήτηση ή ανταλλαγή τροφίμων, η κλοπή αγαθών, καθώς και η εργασία σε επιταγμένες μονάδες, η οποία συχνά συνδεόταν με την απόκτηση επισιτιστικών παροχών ή άλλων μέσων στοιχειώδους διαβίωσης. Υπό συνθήκες ακραίας στέρησης, οι ενέργειες αυτές λειτούργησαν πρωτίστως ως μέσα διαβίωσης και όχι ως συνειδητή παραβίαση της έννομης τάξης. Οι αρχικά αποσπασματικές αυτές πρακτικές απέκτησαν σταδιακά συλλογικά χαρακτηριστικά, οδηγώντας στη συγκρότηση οργανωμένων μορφών αλληλοβοήθειας, όπως οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί και οι λαϊκές επιτροπές σε επίπεδο γειτονιάς (Χαραλαμπίδης 2024, 83-96· Στέρπης 2023, 262-284). Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με τη μετάβαση από τον ατομικό αγώνα για τη διαβίωση στη συλλογική αντίσταση. Σε ένα περιβάλλον, όπου το προπολεμικό πολιτικό σύστημα είχε χάσει κάθε νομιμοποιητικό κύρος, η ενεργή παρέμβαση στελεχών της οργανωμένης Αντίστασης στα ήδη υπάρχοντα δίκτυα διαβίωσης συνέβαλε στη μετατροπή του επισιτιστικού ζητήματος σε κεντρικό πεδίο πολιτικής και κοινωνικής κινητοποίησης. Με αυτόν τον τρόπο, η καθημερινή μάχη κατά της πείνας ενσωματώθηκε σταδιακά στον ευρύτερο αντιστασιακό αγώνα, λειτουργώντας ως βασικός μηχανισμός πολιτικοποίησης των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων (Χαραλαμπίδης 2024, 96-105).

Τα διοικητικά συμβούλια των εκατοντάδων προμηθευτικών συνεταιρισμών που ιδρύθηκαν τότε, οι συνοικιακές Λαϊκές Επιτροπές και πλήθος άλλων μορφών συλλογικής

οργάνωσης δεν λειτούργησαν αποκλειστικά ως μηχανισμοί διανομής τροφίμων, αλλά ως χώροι πολιτικής κοινωνικοποίησης. Στο πλαίσιο αυτό, οι συμμετέχοντες εξοικειώθηκαν με πρακτικές συλλογικής δράσης και συνεργασίας, μετατρέποντας την κοινωνική πρωτοβουλία σε πολιτική εμπειρία. Είναι γεγονός ότι, η εκτεταμένη διαφθορά γύρω από τη διαχείριση των κρατικών συσσιτίων και η ραγδαία εξάπλωση της μαύρης αγοράς –συχνά σε συνεννόηση με τις κατοχικές αρχές και τμήματα του κρατικού μηχανισμού– συνέβαλαν στη διάλυση της κοινωνικής και ηθικής συνοχής. Σε μια κοινωνία που δοκιμαζόταν από τη μαζική πείνα, αυτές οι πρακτικές ενίσχυσαν το αίσθημα κοινωνικής αδικίας και ηθικής κατάρρευσης, αναδεικνύοντας μια έντονη διαίρεση μεταξύ «λαού» και «μαυραγοριτών/δωσίλογων», η οποία επηρέασε καθοριστικά τον αντιστασιακό λόγο και τις μεταπολεμικές πολιτικές συγκρούσεις (Βόγλης 2012, 66-67· Χαραλαμπίδης 2024, 86, 103).

Η οργανωμένη Αντίσταση αξιοποίησε αυτό το ήδη διαμορφωμένο οργανωτικό υπόβαθρο, εντάσσοντας τις δομές διαβίωσης σε ένα ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης. Η σύνδεση του επισιτιστικού ζητήματος με αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και πολιτικής αλλαγής ενίσχυσε την απήχηση του αντιστασιακού λόγου και διευκόλυνε τη μαζικοποίησή του στα αστικά κέντρα. Με αυτόν τον τρόπο, η εμπειρία του λιμού και της Κατοχής συνέβαλε όχι μόνο στην ανάπτυξη της αντίστασης κατά των κατακτητών, αλλά και στη μακροχρόνια αναδιαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων της ελληνικής κοινωνίας (Χαραλαμπίδης 2024, 103).

Συμπερασματικά, οι μηχανισμοί διαβίωσης και οι μορφές αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν κατά την Κατοχή δεν αποτέλεσαν απλώς απαντήσεις σε μια πρόσκαιρη κρίση, αλλά συγκρότησαν δομικά στοιχεία μιας νέας κοινωνικής δυναμικής, μέσω της οποίας η καθημερινή εμπειρία της στέρησης και της βίας μετασχηματίστηκε σε συλλογική δράση και πολιτική συνείδηση. Ενταγμένοι στο πλαίσιο του λιμού, της κατοχικής καταστολής και της διάλυσης των προπολεμικών κοινωνικών ισορροπιών, οι μηχανισμοί αυτοί συνέβαλαν καθοριστικά τόσο στη διαμόρφωση της Αντίστασης όσο και στη μακροχρόνια αναδιάταξη των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα, δεν λειτούργησαν απλώς ως υποκατάστατα της απύσας ή αποδυναμωμένης κρατικής μέριμνας, αλλά συγκρότησαν εναλλακτικά καθεστώτα ανθρώπινης ασφάλειας σε συνθήκες βαθιάς κρατικής κατάρρευσης, στο εσωτερικό των οποίων η επιβίωση και οι βασικές διαστάσεις της ανθρώπινης ασφάλειας εξασφαλιζόνταν μέσω συλλογικών πρακτικών και κοινωνικών δικτύων. Με αυτόν τον τρόπο, οι άτυπες αυτές δομές παρείχαν ένα λειτουργικό πλαίσιο προστασίας του ατόμου, αναδεικνύοντας ότι η ανθρώπινη ασφάλεια δεν ταυτίζεται

αποκλειστικά με την κρατική ικανότητα, αλλά δύναται να συγκροτηθεί και μέσα από μορφές κοινωνικής αυτοοργάνωσης και αλληλεγγύης. Υπό αυτή την έννοια, η εμπειρία της Κατοχής συνιστά ένα ιστορικά συγκεκριμένο παράδειγμα ανασυγκρότησης της ανθρώπινης ασφάλειας σε περιβάλλον συστημικής βίας και θεσμικής αποσύνθεσης.

3.3 Η συμβολή των διεθνών και εγχώριων ανθρωπιστικών οργανώσεων

Κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, η δράση διεθνών και εγχώριων ανθρωπιστικών οργανώσεων υπήρξε καθοριστική για την επιβίωση μεγάλου μέρους του άμαχου πληθυσμού. Η εκτεταμένη πείνα, οι επιτάξεις, η κατάρρευση των μεταφορικών δικτύων και η διάλυση των μηχανισμών κοινωνικής πρόνοιας κατέστησαν αναγκαία την παρέμβαση φορέων που μπορούσαν να λειτουργήσουν πέρα από τα όρια της κατοχικής διοίκησης και να προσφέρουν στοιχειώδη προστασία στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Κεντρικό ρόλο διαδραμάτισε το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού (ΔΚΕΣ), το οποίο, αξιοποιώντας τον ουδέτερο χαρακτήρα του, ανέλαβε τη μεταφορά και διανομή ανθρωπιστικής βοήθειας προς τον ελληνικό πληθυσμό. Στο πλαίσιο αυτό συγκροτήθηκε η Επιτροπή Διαχειρίσεως των Αποστολών Τροφίμων, ως ειδικός διοικητικός μηχανισμός με αρμοδιότητα τη διαχείριση, εποπτεία και διανομή των εισαγόμενων τροφίμων, διασφαλίζοντας ότι η βοήθεια δεν θα εκτραπεί προς στρατιωτικούς ή κατοχικούς σκοπούς. Η δράση της Επιτροπής εντασσόταν στο προϋφιστάμενο εθιμικό διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο, προσδίδοντας διεθνή νομιμοποίηση και αξιοπιστία στις αποστολές, ενώ υπήρξε κρίσιμη για την προστασία των αμάχων, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα (Hionidou 2013, 764–771· Στέρπης 2023, 294–295).

Ένα από τα βασικότερα εργαλεία του ΔΚΕΣ ήταν ο λεγόμενος «Λευκός Στόλος», πλοία υπό τη σουηδική σημαία και με σαφή σήμανση του ΔΚΕΣ, τα οποία μετέφεραν σιτηρά και βασικά είδη διατροφής σε μια περίοδο κατά την οποία οι εμπορικές ροές είχαν σχεδόν εκμηδενιστεί λόγω του αγγλικού ναυτικού αποκλεισμού, ο οποίος περιόριζε την εισαγωγή τροφίμων στην Ελλάδα και επιδείνωνε τον λιμό. Υπό την πίεση της διεθνούς κοινής γνώμης και μετά από έντονες διπλωματικές διαβουλεύσεις, η βρετανική κυβέρνηση αποδέχθηκε τη συγκρότηση ειδικού μηχανισμού περιορισμένης χαλάρωσης του αποκλεισμού, υπό αυστηρούς

όρους ελέγχου, οι οποίοι εξηγούν τον μικρό και ανεπαρκή όγκο των εισαγωγών, ακόμη και από ουδέτερες χώρες.

Το πρώτο πλοίο του στόλου, το Radmansco, κατέφθασε στον Πειραιά τον Μάρτιο του 1942 (Στέρπης 2023, 370-371). Παρά τους σοβαρούς κινδύνους των πολεμικών επιχειρήσεων, οι θαλάσσιες μεταφορές, σε συνδυασμό με τη διαμετακόμιση εφοδίων μέσω Τουρκίας, προσέφεραν ουσιαστική ανακούφιση και συνέβαλαν στη σωτηρία χιλιάδων ανθρώπων. Η χρονική συγκυρία συνέπιπτε με τις διαπραγματεύσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας με τη σουηδική κυβέρνηση για ένα μόνιμο σχέδιο επισιτισμού της Ελλάδας, με τη συμμετοχή του σουηδικού Ερυθρού Σταυρού και του ΔΚΕΣ (Sandström 2017· Βαλντέν 2017). Παράλληλα, η αποστολή του ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, η οποία έφθασε στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1942, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη διατροφή των παιδιών, ενισχύοντας έτσι την προστασία των πιο ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (Στέρπης 2023, 294-295). Η εφαρμογή του σχεδίου από τα μέσα του 1942 συνέβαλε καθοριστικά στη σταδιακή αποκλιμάκωση της επισιτιστικής κρίσης, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Αν και οι ποσότητες τροφίμων δεν επαρκούσαν για την πλήρη κάλυψη των αναγκών, η τακτική ροή αποστολών σηματοδότησε το τέλος του μαζικού λιμού και περιόρισε σημαντικά τη θνησιμότητα από αστία.

Στις προσπάθειες αντιμετώπισης του λιμού σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και πρωτοβουλίες άλλων ουδέτερων κρατών, όπως η Τουρκία (Macar 2008). Η αποστολή του τουρκικού πλοίου Kurtulus από την Τουρκική Ερυθρά Ημισέληνο το 1941 αποτέλεσε την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια αποστολής επισιτιστικής βοήθειας στον κατεχόμενο ελληνικό πληθυσμό. Παρά τις διαπραγματεύσεις για εμπορικές συμφωνίες και τη χρηματοδότηση από ελληνικές κοινότητες της διασποράς, η επιχείρηση αντιμετώπισε πολλαπλά εμπόδια: την κατεχόμενη κατάσταση της χώρας, την έγκριση των κατακτητών (Ιταλία και Γερμανία), την εξασφάλιση επαρκών ποσοτήτων τροφίμων, τη χρηματοδότηση, την ασφαλή μεταφορά και τη διανομή από ανεξάρτητο φορέα, ώστε να αποφευχθεί η κατάσχεση από τους κατακτητές.

Το πλοίο Kurtulus αναχώρησε στις 13 Οκτωβρίου 1941 και έφτασε στον Πειραιά στις 16 Οκτωβρίου, μεταφέροντας τρόφιμα για τα παιδιά, νεογνά και ευάλωτες ομάδες, συμπεριλαμβανομένων και δεμάτων από Έλληνες της Κωνσταντινούπολης προς συγγενείς τους. Η αποστολή πραγματοποιήθηκε υπό αυστηρή επίβλεψη του βρετανικού Foreign Office για να μην παραβιαστεί ο αγγλικός ναυτικός αποκλεισμός, αλλά δεν κάλυψε πλήρως τις ανάγκες του πληθυσμού. Οι ποσότητες ήταν περιορισμένες, οι χώρες δεν παρείχαν όλα τα αναγκαία μέσα, η Τουρκία έθετε συνεχώς περιορισμούς επιδιώκοντας να αποκομίσει τα

μέγιστα δυνατά οφέλη, ενώ οι κατακτητές εκμεταλλεύτηκαν την παρουσία της για να αποφύγουν να διαθέσουν δικά τους τρόφιμα (Στέρπης 2023, 320-333).

Συμπληρωματικά, στις προσπάθειες του ΔΚΕΣ και της Τουρκικής Ερυθράς Ημισελήνου, σημαντική υπήρξε και η συμβολή της ελληνικής διασποράς. Με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου τον Οκτώβριο του 1940, οι ελληνοαμερικανικές κοινότητες ανταποκρίθηκαν άμεσα στο κάλεσμα του ομογενειακού Τύπου για ενίσχυση της πατρίδας. Η Greek War Relief Association αποτέλεσε έναν από τους κύριους φορείς ανθρωπιστικής βοήθειας προς την Ελλάδα κατά τον πόλεμο και τη γερμανική Κατοχή, συγκεντρώνοντας και αποστέλλοντας οικονομικά μέσα και είδη πρώτης ανάγκης. Μέσω αυτών των δράσεων υποστηρίχθηκαν προγράμματα αντιμετώπισης της πείνας και διασφαλίστηκε η προμήθεια τροφίμων σε χιλιάδες πληγέντες, αναδεικνύοντας τον καθοριστικό ρόλο της ελληνικής διασποράς στην υποστήριξη της πατρίδας (Κυρου 2008· Hatzivasileiou & Kazamias 2011, 139–154· Στέρπης 2023, 347-351).

Στο ίδιο πλαίσιο διεθνών ανθρωπιστικών παρεμβάσεων εντάχθηκε και η προσπάθεια του Βατικανού να μεσολαβήσει για την επισιτιστική ανακούφιση της Ελλάδας. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1941 Έλληνες πολιτικοί εκπρόσωποι απηύθυναν επίσημη έκκληση προς τον Πάπα, ζητώντας τη διαμεσολάβησή του στις κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ για την παράδοση αυστραλιανού φορτίου σίτου, προκειμένου να αποτραπεί ο λιμός. Η Αγία Έδρα αντιμετώπισε την έκκληση αυτή ως κατεξοχήν ανθρωπιστικό ζήτημα, επιχειρώντας να αξιοποιήσει τον ουδέτερο χαρακτήρα της και να κινητοποιήσει εναλλακτικές πηγές εφοδιασμού από χώρες εντός της ζώνης του αποκλεισμού. Ωστόσο, οι δυνατότητες παρέμβασης ήταν περιορισμένες, καθώς η αποστολή χρηματικής βοήθειας ήταν πρακτικά αναποτελεσματική λόγω του πληθωρισμού, ενώ η άρνηση της βρετανικής κυβέρνησης δεν επέτρεψε ουσιαστική χαλάρωση του αποκλεισμού. Παρά τη ρητή επισήμανση ότι η πρωτοβουλία υπαγορευόταν αποκλειστικά από ανθρωπιστικά και χριστιανικά κίνητρα, η μεσολαβητική προσπάθεια του Βατικανού δεν τελεσφόρησε, επιβεβαιώνοντας τα στενά όρια των ουδέτερων παρεμβάσεων στο περιβάλλον του πολέμου και της Κατοχής (Στέρπης 2023, 338-341).

Εκτός από τη διεθνή ανθρωπιστική βοήθεια, κατά την περίοδο της Κατοχής η κυβέρνηση επιχείρησε να αξιοποιήσει την κοινωνική επιρροή της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την άσκηση κοινωνικής πρόνοιας, ιδρύοντας τον Δεκέμβριο του 1941 τον Εθνικό Οργανισμό Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ) υπό την ηγεσία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού

και την εποπτεία του Υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας. Στόχος του ήταν η αντιμετώπιση των οξυμένων κοινωνικών αναγκών που προκάλεσαν ο πόλεμος και ο λιμός, και η παροχή τροφίμων, ρουχισμού και ιατρικής φροντίδας κυρίως στα πιο ευάλωτα κοινωνικά στρώματα. Η δράση του επικεντρώθηκε κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, αν και οι τοπικοί επίσκοποι στην επαρχία ενθαρρύνονταν να συμβάλουν στη διανομή βοήθειας. Ο ΕΟΧΑ ανέπτυξε εκτεταμένο δίκτυο συσσιτίων, εστιών για παιδιά και μητέρες, δομών φιλοξενίας ορφανών, καθώς και μηχανισμών διανομής φαρμάκων και νοσηλευτικής περίθαλψης. Τα πρώτα συσσίτια άρχισαν να λειτουργούν τον Φεβρουάριο του 1942 και κάλυπταν περίπου 44.000 οικογένειες, αριθμός που είχε σχεδόν διπλασιαστεί έως τα μέσα του 1943. Χρηματοδοτούμενος κυρίως από τον κρατικό προϋπολογισμό και υποστηριζόμενος από ενορίες, ιδιώτες και ένα εκτεταμένο δίκτυο εθελοντών λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό ως υποκατάστατο του κράτους στην παροχή κοινωνικής μέριμνας, όπως επισημαίνεται και σε επιστολή του πρωθυπουργού Τσολάκογλου. Η προμήθεια τροφίμων πραγματοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά μέσω του Ερυθρού Σταυρού και, σε μεταγενέστερο στάδιο, της Γαλλικής Ερυθράς Ημισελήνου (Joint Relief Commission). Ως «ενδιάμεση» δομή μεταξύ κράτους, Εκκλησίας και διεθνών ανθρωπιστικών οργανισμών, ο ΕΟΧΑ συνέβαλε ουσιαστικά στον μετριασμό των επιπτώσεων του λιμού και ανέδειξε τον ρόλο της Εκκλησίας ως κρίσιμου κοινωνικού φορέα επιβίωσης κατά την Κατοχή (Ψαλλίδας 2016, 255–260· Hionidou 2013, 771–772· Στέρπης 2023, 333–338· Makrides 2008).

Παρά τις σοβαρές υλικές και διοικητικές ελλείψεις, η δράση της Εκκλησίας της Ελλάδας μέσω του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης ενισχύθηκε από ένα δίκτυο συσσιτίων σε πολλούς δήμους, που οργανώθηκε από τις τοπικές αρχές, μικρασιατικούς συλλόγους και άλλους φορείς. Τα συσσίτια αυτά είχαν περιορισμένη εμβέλεια, απευθύνονταν σε συγκεκριμένες κοινότητες και εξυπηρετούσαν μικρό αριθμό ωφελούμενων, ανταποκρινόμενα κυρίως στις άμεσες ανάγκες του τοπικού πληθυσμού. Τα κίνητρα για τη δημιουργία τους δεν ήταν ενιαία· σε ορισμένες περιπτώσεις υπαγορεύονταν από ανθρωπιστικές ανησυχίες, ενώ σε άλλες συνδέονταν με οικονομικά συμφέροντα, δεδομένης της ιδιαίτερα αυξημένης αξίας των τροφίμων, τα οποία προέρχονταν είτε από κρατικές χορηγίες του Υπουργείου Επισιτισμού είτε από τη μαύρη αγορά.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, αξιοποιώντας την εμπειρία που είχε αποκτήσει κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, ανέπτυξε εκτεταμένη δραστηριότητα στην κατεχόμενη Αθήνα. Κατόπιν σχετικής εντολής της κατοχικής κυβέρνησης, τον Δεκέμβριο του 1941 ανέλαβε την περισυλλογή και περίθαλψη ατόμων που κατέρρεαν στους δρόμους από τον

υποσιτισμό και την εξάντληση, οργανώνοντας σταθμούς παροχής βοήθειας σε διάφορα σημεία και συνοικίες της πόλης. Εκτός από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, στην ανθρωπιστική προσπάθεια συνέβαλε και ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος απέστειλε αποστολές τροφίμων προς την Ελλάδα τον Ιούνιο του 1942 (Στέρπης 2023, 291–293).

Σε αυτό το ήδη επιβαρυνμένο πλαίσιο, η διανομή τροφίμων στην κατεχόμενη Ελλάδα μετά το 1942 εξελίχθηκε σε μια ιδιαίτερα περιορισμένη και πολιτικά φορτισμένη διαδικασία. Ο αυστηρός έλεγχος του Άξονα μετέτρεπε την επισιτιστική αρωγή σε πολύπλοκο έργο, ακόμα και με τη διεθνή βοήθεια και τις τοπικές πρωτοβουλίες κοινωνικής πρόνοιας, αφού η ανθρωπιστική διάσταση συνυπήρχε με στρατηγικούς και προπαγανδιστικούς υπολογισμούς. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός διέθετε την οργανωτική ικανότητα για την παροχή βοήθειας, ωστόσο η δράση του εξαρτιόταν άμεσα από τη γερμανική έγκριση, γεγονός που περιόριζε σημαντικά το γεωγραφικό και ποσοτικό της εύρος. Ως αποτέλεσμα, η διανομή επικεντρωνόταν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ στην ύπαιθρο παρέμενε εξαιρετικά περιορισμένη, τόσο λόγω του φόβου αντιποίνων σε περιοχές με έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα όσο και εξαιτίας της ανησυχίας των κατοχικών αρχών ότι τα τρόφιμα θα κατέληγαν σε ένοπλες ομάδες.

Την ίδια στιγμή, η επισιτιστική πολιτική προσέλαβε σαφή πολιτική διάσταση. Οι γερμανικές αρχές και η κυβέρνηση Ράλλη αξιοποιούσαν τη διανομή τροφίμων ως μέσο ελέγχου της κοινής γνώμης και ενίσχυσης της διοικητικής τους νομιμοποίησης. Οι παροχές παρουσιάζονταν συχνά ως πρωτοβουλία των κατοχικών αρχών, ενώ η κυβέρνηση επιχειρούσε να προβάλλει την εικόνα αποτελεσματικής διαχείρισης, ιδίως μέσω της ρητορικής περί καταπολέμησης της αισχροκέρδειας και ελέγχου των τιμών. Στο ίδιο πλαίσιο, οι οργανώσεις της Αντίστασης ανέπτυξαν παράλληλους μηχανισμούς κοινωνικής μέριμνας. Το ΕΑΜ, μέσω της Εθνικής Αλληλεγγύης και των τοπικών του επιτροπών, ανέλαβε τη διανομή τροφίμων και ρουχισμού σε αστικές και αγροτικές περιοχές, καλύπτοντας κενά που άφηνε η περιορισμένη επίσημη επισιτιστική πολιτική. Ο συντονισμός αυτών των δράσεων ενισχύθηκε με τη συγκρότηση περιφερειακών οργάνων, όπως η Πανθεσσαλική Λαϊκή Επιτροπή τον Δεκέμβριο του 1943. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξε πρακτική συνύπαρξη ή περιορισμένη συνεργασία με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, δεν έλειψαν οι εντάσεις και οι αλληλοκατηγορίες, ιδίως ως προς τη σχέση ανθρωπιστικών οργανισμών με τις κατοχικές αρχές. Στην ύπαιθρο, ένοπλες οργανώσεις της Αντίστασης, και ειδικότερα ο ΕΛΑΣ, παρενέβησαν και στη λειτουργία των αγορών τροφίμων, επιβάλλοντας κανόνες τιμολόγησης και λαμβάνοντας μέτρα κατά της κερδοσκοπίας, με σκοπό τη συγκράτηση των τιμών και την εξασφάλιση βασικών ειδών διατροφής για τον άμαχο πληθυσμό. Συνολικά, η παροχή τροφίμων στην Ελλάδα κατά την

Κατοχή υπερέβη τα όρια της καθαρά ανθρωπιστικής δράσης και εξελίχθηκε σε πεδίο πολιτικής διαχείρισης, κοινωνικού ελέγχου και ανταγωνισμού νομιμοποίησης. Οι διαφορετικοί μηχανισμοί διανομής αντανακλούσαν όχι μόνο τις υλικές ανάγκες του πληθυσμού, αλλά και τη σύγκρουση εξουσιών και επιρροής στο εσωτερικό της κατεχόμενης χώρας (Laiou 1980).

Συμπερασματικά, η ανθρωπιστική βοήθεια κατά την περίοδο της Κατοχής δεν λειτούργησε απλώς ως μηχανισμός επιβίωσης, αλλά ως παράγοντας διατήρησης στοιχειωδών όρων ανθρώπινης ασφάλειας σε ένα περιβάλλον γενικευμένης κρατικής αποσύνθεσης και διεθνούς αδράνειας. Μέσα από δίκτυα διεθνών οργανισμών, θρησκευτικών φορέων, τοπικών πρωτοβουλιών και αντιστασιακών δομών, διαμορφώθηκαν εναλλακτικά πλαίσια προστασίας της ζωής, της κοινωνικής συνοχής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τα οποία υποκατέστησαν, ακόμα και αποσπασματικά τις απύσες κρατικές λειτουργίες. Ταυτόχρονα, η ανθρωπιστική δράση διττό χαρακτήρα, καθώς από τη μια συνέβαλε ουσιαστικά στη σωτηρία χιλιάδων ανθρώπων και από την άλλη, εντάχθηκε παράλληλα σε μηχανισμούς πολιτικής διαχείρισης, ελέγχου και νομιμοποίησης, τόσο από τις κατοχικές αρχές όσο και από εσωτερικούς φορείς εξουσίας. Αυτή η λειτουργία αναδεικνύει τα όρια, αλλά και τις δυνατότητες της ανθρωπιστικής παρέμβασης ως πεδίου όπου η ανθρώπινη ασφάλεια δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το κράτος, αλλά συγκροτείται μέσα από σύνθετες κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες.

Συμπεράσματα

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας αναπτύχθηκε κυρίως στο πλαίσιο της θεωρίας διεθνών σχέσεων, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ως κριτική της κρατοκεντρικής αντίληψης της ασφάλειας. Στο θεωρητικό επίπεδο, διευρύνει την έννοια της διεθνούς ασφάλειας υπερβαίνοντας την εδαφική ακεραιότητα και τη στρατιωτική ισχύ του κράτους, εστιάζοντας στην προστασία της ζωής, της αξιοπρέπειας και της ευημερίας του ατόμου. Ωστόσο, σε νομικό επίπεδο, δεν έχει αναγνωριστεί ως αυτοτελές υποκειμενικό δικαίωμα ή γενικός κανόνας, λειτουργώντας κυρίως ως ερμηνευτική και κατευθυντήρια έννοια, που υλοποιείται μέσω συγκεκριμένων δεσμευτικών κανόνων και θεσμικών μηχανισμών. Υπό αυτή την έννοια, η ανθρώπινη ασφάλεια μπορεί να λειτουργήσει ως ερμηνευτικό εργαλείο για την κατανόηση ιστορικών εμπειριών μαζικής ανασφάλειας, επιτρέποντας την ανάλυση φαινομένων που δεν αποτυπώνονται επαρκώς από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις ασφάλειας.

Η ελληνική εμπειρία υπό ξένη κυριαρχία κατά την περίοδο 1941–1944 αναδεικνύει όχι μόνο σε θεωρητικό, αλλά και πρακτικό επίπεδο τη σημασία της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας, ενώ παράλληλα φωτίζει τα όριά της, δεδομένου ότι παρατηρήθηκαν συνθήκες εκτεταμένης ανασφάλειας, οι οποίες επηρέασαν πολλαπλές διαστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης. Η απώλεια της κυριαρχίας και η διάλυση των κρατικών μηχανισμών καθιστούσαν αδύνατη την κάλυψη βασικών αναγκών όπως η τροφή, η ασφάλεια, η υγεία και η αξιοπρέπεια. Η επισιτιστική κρίση δεν ήταν απλώς αποτέλεσμα φυσικών συνθηκών, αλλά και συνέπεια των πολιτικών επιλογών των δυνάμεων κατοχής και της οικονομικής λεηλασίας, όπως το κατοχικό δάνειο, οι επιτάξεις τροφίμων και πρώτων υλών και η υποτίμηση του νομίσματος. Αυτή οικονομική εκμετάλλευση υπονόμωσε μακροπρόθεσμα την οικονομική ασφάλεια των τοπικών κοινωνιών και ενίσχυσε τη φτώχεια και την κοινωνική ανισότητα. Ο λιμός του χειμώνα 1941–1942 στην Αθήνα, που οδήγησε στον θάνατο δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων, αποτέλεσε την πιο ακραία μορφή επισιτιστικής ανασφάλειας, αλλά ταυτόχρονα ανέδειξε την αδυναμία τόσο των κατοχικών αρχών όσο και του ελληνικού διοικητικού μηχανισμού να εξασφαλίσουν στοιχειώδη διατροφική επάρκεια.

Οι κοινωνικές συνέπειες της Κατοχής υπήρξαν εξίσου σοβαρές. Οι συλλήψεις, οι εκτελέσεις, τα αντίποινα και η βία σε αστικές και αγροτικές περιοχές δημιούργησαν κλίμα διαρκούς φόβου και ψυχολογικής ανασφάλειας. Η συλλογική τιμωρία, όπως οι σφαγές στα Καλάβρυτα και στο Δίστομο και η εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης,

αφήνει σαφή ίχνη συλλογικής τραυματικής μνήμης, αποδεικνύοντας ότι η απειλή κατά της ανθρώπινης ασφάλειας δεν προέρχεται αποκλειστικά από τη στρατιωτική βία, αλλά και από πολιτικές αποφάσεις, κοινωνικούς αποκλεισμούς. Η διάλυση οικογενειών λόγω θανάτου ή εκτοπισμού, σε συνδυασμό με την πείνα και την έλλειψη βασικών αγαθών, επηρέασε τη μακροπρόθεσμη κοινωνική συνοχή και δημιούργησε περιβάλλον αβεβαιότητας, ενισχύοντας τη συλλογική ψυχολογική ανασφάλεια. Η συνεχής παρουσία βίας, οι απώλειες και η αβεβαιότητα δημιούργησαν συλλογικά και ατομικά τραύματα, συναισθήματα φόβου, απελπισίας και ενοχής, ενώ παράλληλα ενίσχυσαν την ανάπτυξη στρατηγικών επιβίωσης και ανθεκτικότητας. Οι άτυπες δομές αλληλεγγύης, η μαύρη αγορά, η αυτοοργάνωση τοπικών κοινοτήτων και η Εθνική Αντίσταση συγκρότησαν εναλλακτικά, μη θεσμοθετημένα καθεστώτα ανθρώπινης ασφάλειας, καλύπτοντας εν μέρει το κενό που άφησε η κρατική και διεθνής αποτυχία προστασίας. Η συμμετοχή σε δομές όπως η Εθνική Αντίσταση προσέφερε αίσθηση ελέγχου, σκοπού και αξιοπρέπειας, ιδιαίτερα για νέους και κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες, επιβεβαιώνοντας ότι η ανθρώπινη ασφάλεια μπορεί να εκφραστεί και ως πρακτική κοινωνικής ενδυνάμωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας δεν περιγράφει απλώς επιμέρους πτυχές της εμπειρίας της Κατοχής, αλλά επιτρέπει την ερμηνεία της ως ενιαίου φαινομένου, στο οποίο η στρατιωτική, οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική διάσταση είναι αλληλένδετες.

Παράλληλα, η ελληνική περίπτωση καταδεικνύει τα όρια του διεθνούς δικαίου και των μηχανισμών προστασίας. Οι κατοχικές δυνάμεις παραβίασαν επανειλημμένα θεμελιώδεις υποχρεώσεις, όπως αυτές απορρέουν από το εθιμικό διεθνές δίκαιο και τις Συμβάσεις της Χάγης του 1907, ενώ η διεθνής κοινότητα και οι ανθρωπιστικοί οργανισμοί αντέδρασαν με καθυστέρηση και περιορισμένη αποτελεσματικότητα. Ο αγγλικός ναυτικός αποκλεισμός, παρά τις περιορισμένες ανθρωπιστικές εξαιρέσεις, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύγκρουσης ανάμεσα στη στρατηγική σκοπιμότητα των κρατών και την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Η πολιτική διάσταση της ανθρωπιστικής παρέμβασης αναδεικνύει την αδυναμία των διεθνών μηχανισμών να διασφαλίσουν ουσιαστική προστασία, επιβεβαιώνοντας ότι η ανθρώπινη ασφάλεια παραμένει εύθραυστη, όταν εξαρτάται από την εφαρμογή των κανόνων και τη βούληση των ισχυρών. Υπό αυτό το πρίσμα, η ελληνική εμπειρία της Κατοχής λειτουργεί ως εμπειρική επιβεβαίωση της ανάγκης υπέρβασης του στενά κρατοκεντρικού μοντέλου ασφάλειας, ενισχύοντας μεταγενέστερες ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις που αναγνωρίζουν το άτομο ως κεντρικό υποκείμενο προστασίας.

Συμπερασματικά, η περίοδος της Κατοχής καταδεικνύει ότι η ανθρώπινη ασφάλεια υπήρξε μια υπαρκτή αλλά εύθραυστη αξίωση. Επιβεβαιώνει, επίσης, ότι η μετατόπιση του κέντρου βάρους της ασφάλειας από το κράτος στον άνθρωπο δεν υπήρξε αυτονόητη εξέλιξη, αλλά αποτέλεσε αναγκαστική απάντηση σε ιστορικές αποτυχίες και αδυναμίες του συστήματος θέτοντας παράλληλα τα θεμέλια για τη μεταπολεμική εξέλιξη του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου και την ανάπτυξη μηχανισμών προστασίας της ζωής και της αξιοπρέπειας των ατόμων. Παράλληλα, αναδεικνύει τη στενή αλληλεξάρτηση πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής διάστασης της ασφάλειας. Οι δομικές παραλείψεις του κράτους και η καθυστερημένη ή περιορισμένη παρέμβαση της διεθνούς κοινότητας υπέδειξαν ότι η προστασία του ανθρώπου απαιτεί όχι μόνο ηθικές διακηρύξεις, αλλά δεσμευτικούς κανόνες εφαρμογής και αποτελεσματικούς μηχανισμούς εποπτείας. Η κατάρρευση της ανθρώπινης ασφάλειας κατά την περίοδο αυτή είχε μακροχρόνιες πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες, επηρεάζοντας τη σχέση κοινωνίας και κράτους, τη συγκρότηση πολιτικών ταυτοτήτων και τη συλλογική μνήμη.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

ICRC = International Committee of the Red Cross (Διεθνής Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού)

United Nations. Universal Declaration of Human Rights. Paris: United Nations General Assembly, 1948.

Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck, Customary International Humanitarian Law, Vol. I: Rules; Vol. II: Practice (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), published in cooperation with the ICRC. United Nations Development Programme.

Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York: Oxford University Press, 1994.

United Nations. Charter of the United Nations. San Francisco, 26 June 1945. Entered into force 24 October 1945.

Commission on Human Security. 2003. *Human Security Now: Final Report of the Commission on Human Security*. New York: United Nations.

Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land. 1907. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>

International Committee of the Red Cross. 1949. Geneva Conventions of 1949. 6 April 1949. 75 U.N.T.S. 31. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>

International Committee of the Red Cross. 1949. Geneva Conventions of 12 August 1949. 75 U.N.T.S. 31. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>

International Committee of the Red Cross. 1977. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). 8 June 1977. 1125 U.N.T.S. 3. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>

International Committee of the Red Cross. 1977. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II). 8 June 1977. 1125 U.N.T.S. 609. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0174.pdf>

International Committee of the Red Cross. 1977. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International

Armed Conflicts (Protocol I). 8 June 1977. 1125 U.N.T.S. 3.
<https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>

International Committee of the Red Cross. 1977. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II). 8 June 1977. 1125 U.N.T.S. 609.
<https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0174.pdf>

International Committee of the Red Cross. 2005. Third Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949, establishing an additional distinctive emblem. 8 December 2005. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0736.pdf>

ICRC. 1949. Σύμβαση της Γενεύης. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/geiv-1949>

ICRC. 1977. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. 1125 UNTS 3.

ICRC. 1977. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977. 1125 UNTS 609.

UNDP (United Nations Development Programme). 1994. *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*. New York: Oxford University Press.

United Nations. 1948. *Universal Declaration of Human Rights*.

Δευτερογενείς πηγές

Acharya, Amitav. 2001. “Human Security: East versus West?” *International Journal* 56 (3): 442–460.

Acharya, Amitav. 2004. “A Holistic Paradigm.” *Security Dialogue* 35: 355.

Acharya, Amitav. 2013. «Ανθρώπινη Ασφάλεια». Στο *Η Παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής: Μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, επιμ. John Baylis, Steve Smith και Patricia Owens, 660–679. Αθήνα: Επίκεντρο.

Alkire, Sabina. 2003. *A Conceptual Framework for Human Security*. CRISE Working Paper.

Annan, Kofi A. 2000. *Millennium Report of the Secretary-General of the UN – “We the Peoples – The Role of the United Nations in the 21st Century.”* New York: United Nations Department of Public Information.

Axworthy, Lloyd. 2001. “Human Security and Global Governance: Putting People First.” *Global Governance* 7 (1).

Buzan, Barry. 1991. *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era.* London: Harvester Wheatsheaf.

Buzan, Barry. 2004. “A Reductionist, Idealistic Notion that Adds Little Analytical Value.” *Security Dialogue* 35 (3): 369–370.

Cassese, Antonio. 2012. *Διεθνές Δίκαιο*. Μετάφραση Γ. Σαριδάκης και Ε. Παζαρτζή. Αθήνα: Π.Ν. Σάκουλας.

Crawford, James. 2012. *Brownlie’s Principles of Public International Law.* Oxford: Oxford University Press.

Donnelly, Jack. 2013. *Universal Human Rights in Theory and Practice.* Ithaca: Cornell University Press.

Droumpouki, Anna Maria. 2019. “Das Massaker von Distomo (10.6.1944).” *Zeitschrift für Genozidforschung* 1–2: 209–226.

Fakiolas, Eustathios T. 2011. “Human and National Security: A Relation of Contradiction or Commonality?” *Southeast European and Black Sea Studies* 11 (4): 369–384.

Fakiolas, Eustathios T., και Nikolaos Tzifakis. 2019. “Human Security in EU Strategy: Reflecting on the Experience of EUPM in Bosnia and Herzegovina and EULEX in Kosovo.” *Journal of Contemporary European Studies* 27 (3): 303–316.

Fleischer, H. 1979. «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα 1941–1944». *Μνήμων* 7: 182–195.

Freeman, Michael. 2002. *Human Rights: An Interdisciplinary Approach.* London: Polity Press.

Gasper, Des. 1996. “Needs and Basic Needs: A Clarification of Meanings, Levels and Different Streams of Work.” *Institute of Social Studies Working Paper*, no. 210. The Hague: Institute of Social Studies.

Gasper, Des, και Thanh-Dam Truong. 2005. “Deepening Development Ethics: From Economism to Human Development to Human Security.” *European Journal of Development Research* 17 (3): 372–384.

Goodman, R. 2001. “Norms and National Security: The WTO as a Catalyst for Inquiry.” *Chicago Journal of International Law* 2 (1): 101–106.

Hatzivasileiou, Evanthis, και Giorgos Kazamias. 2011. “Hollywood Goes to the Eastern Mediterranean: Spiro S. Skouras and ‘Unorthodox Power’, 1940s and 1950s.” Στο

Transnational Celebrity Activism in Global Politics: Changing the World?, επιμ. Liza Tsaliki, Christos A. Frangonikolopoulos και Angelos Houliaras, 139–154. Bristol: Bristol University Press.

Hionidou, Violeta. 2013. “Relief and Politics in Occupied Greece, 1941–4.” *Journal of Contemporary History* 48 (4): 761–783.

ICISS (International Commission on Intervention and State Sovereignty). 2001. *The Responsibility to Protect*. Ottawa: International Development Research Centre.

Kaldor, Mary. 2007. *Human Security: Reflections on Globalization and Intervention*. Cambridge: Polity Press.

King, Gary, και Christopher J. L. Murray. 2002. “Rethinking Human Security.” *Political Science Quarterly* 116 (4): 585–610.

Laiou-Thomadakis, Angeliki. 1980. “The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943–1945.” *Journal of the Hellenic Diaspora* 7 (2): 47–62.

Macar, Elcin. 2008. “The Turkish Contribution to the Famine Relief in Greece during the Second World War.” Στο *Bearing Gifts to Greeks: Humanitarian Aid to Greece in the 1940s*, επιμ. Richard Clogg. London: Palgrave Macmillan.

Makrides, Vasilios N. 2008. “The Greek Orthodox Church and Social Welfare During the Second World War.” Στο *Bearing Gifts to Greeks: Humanitarian Aid to Greece in the 1940s*, επιμ. Richard Clogg, 148–168. Houndmills, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.

Mazower, Mark. 1994. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Mazower, Mark. 2005. *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430–1950*. Αθήνα.

Nalbadidacis, Janis. 2019. “Dynamics of Unrestrained Violence: The Massacre of Distomo (10 June 1944).” Στο *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, 141–158. London: Routledge.

Newman, Edward. 2010. “Critical Human Security Studies.” *Review of International Studies* 36 (S1): 77–94.

Ogata, Sadako, και Jeanne Cels. 2003. “Human Security – Protecting and Empowering the People.” *Global Governance* 9: 273.

Paris, Roland. 2001. “Human Security: Paradigm Shift or Hot Air?” *International Security* 26 (2): 87–102.

Pupavac, Vanessa. 2005. “Human Security and the Rise of Global Therapeutic Governance: Analysis.” *Conflict, Security & Development* 5 (2): 161–181.

Rachiotis, Georgios, Dimitrios Papagiannis, Theodoros Dardavesis και Panagiotis Behrakis. 2022. “Mortality and Morbidity from Infectious and Non-Communicable Diseases in Greece during Axis/Nazi Military Occupation (1941–1944).” *Infezioni in Medicina* 30 (1): 150–155.

Roosevelt, Franklin D. 1941. “The Four Freedoms.” Annual Message to Congress on the State of the Union, January 6.

Sandström, Emil. 2017. «Η βοήθεια προς την Ελλάδα». Στο *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα: Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942–1945*, επιμ. Άντερς Σ. Βαλντέν, 15–58. Αθήνα: Θεμέλιο.

Santarelli, Lidia. 2004. “Muted Violence: Italian War Crimes in Occupied Greece.” *Journal of Modern Italian Studies* 9 (3): 280–299.

Sen, Amartya. 2000. *Development as Freedom*. New York: Anchor Books.

Thomas, C. A. 2000. *Global Governance, Development and Human Security: The Challenge of Poverty and Inequality*. London: Pluto Press.

Tomuschat, Christian. 2003. *Between Idealism and Realism*. The Collected Courses of the Academy of European Law, vol. 13/1. Oxford: Oxford University Press.

Waltz, Kenneth. 1979. *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Αρούχ, Αλίκη, και Φίλιππος Κάραμποτ. 2025. «Θύματα χωρίς μνήματα: Συλληφθέντες Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα που δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα θανάτου». Στο *Η μακρά νύχτα της κατοχής: ανθρώπινες απώλειες και υλικές καταστροφές στην κατεχόμενη Ελλάδα (1941–1944)*, επιμ. Στράτος Δορδανάς και Μενέλαος Χαραλαμπίδης, 49–72. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

ΓΕΣ (Γενικό Επιτελείο Στρατού), Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. 1990. *Αγώνες και νεκροί του ελληνικού στρατού κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940–1945*. Αθήνα.

Γκάτσιου, Παναγιώτα. 2025. «“Εφονεύθη κατά την εκτέλεσιν αγγαρίας”»: Καταναγκαστική εργασία και απώλειες στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941–1944». Στο *Η μακρά νύχτα της κατοχής*, επιμ. Στράτος Δορδανάς και Μενέλαος Χαραλαμπίδης, 119–146. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Δοξιάδης, Κωνσταντίνος. 1946. *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*. Αθήνα.

Δοξιάδης, Κωνσταντίνος. 1947. *Θυσίες της Ελλάδος. Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Αθήνα.

Δρουμπούκη, Άννα Μαρία. 2014. *Μνημεία της Αθήνης: Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Καβάλα, Μαρία. 2009. *Η Θεσσαλονίκη στη Γερμανική Κατοχή: Κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Καβάλα, Μαρία. 2015. *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941–1944)*.

Κακογιάννης, Αντώνης. 1998. *Η θηριωδία των ναζί στην Ελλάδα: Το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθίππη, επιμ. 2002. *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941–1944*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθίππη, και Τάσος Χατζηναστασίου. 2003. «Αναμνήσεις από τη βουλγαρική κατοχή της δυτικής Μακεδονίας». Στο *Μετά τον Πόλεμο*, επιμ. Mark Mazower, 300–301. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Κουβάς, Γιάννης. 2003. *Σκοπευτήριο Καισαριανής: Η ματωμένη καρδιά της Ελλάδας*.

Κωνσταντινάκου, Δέσποινα-Γεωργία. 2015. *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Λογοθετόπουλος, Κωνσταντίνος. 1948. *Ιδού η αλήθεια*. Αθήνα.

Μάγιερ, Χέρμαν. 2003. *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα*. Αθήνα.

Μανουσάκης, Βασίλης. 2025. «Η λεηλασία της ελληνικής οικονομίας κατά την Κατοχή». Στο *Η μακρά νύχτα της κατοχής*, επιμ. Δορδανάς και Χαραλαμπίδης, 75–94. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μαρούδα, Μαρία-Ντανιέλλα. 2015. *Διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Μαρούδα, Μαρία-Ντανιέλλα. 2022. «Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο των ενόπλων συρράξεων». Στο *Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας*, 783–830. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Μνήμες Κατοχής. <https://www.occupation-memories.org/>

Περράκης, Στέλιος, και Όλγα Τσόλκα. 2014. *Ανθρώπινη Ασφάλεια. Δίκαιο και Πολιτικές*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Ρούκουνας, Εμμανουήλ. 1995. *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*. Αθήνα: Εστία.

Ρούκουνας, Εμμανουήλ. 2006. *Διεθνές Δίκαιο II*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Ρούκουνας, Εμμανουήλ. 2021. *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο*. 4η έκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Στέρπης, Χρήστος. 2019. «Ανταλλάσοντας το λάδι με το στάρι». *Δοκιμές* (21–22): 135–195.

Στέρπης, Χρήστος. 2023. *Ο επισιτισμός στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τζιφάκης, Νικόλαος. 2008. «Η Ευθύνη για Προστασία». *Επιστήμη και Κοινωνία* 20: 83–115.

Τζιφάκης, Νικόλαος, και Ευστάθιος Φακιολάς. 2016. «Η Έννοια της Ασφάλειας». Στο *Διεθνείς Σχέσεις, Β΄*, 141–159. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

- Φλάισερ, Χάγκεν. 1989. *Στέμματα και Σβάστικα*, τόμ. α'. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φλάισερ, Χάγκεν. 1995. *Στέμματα και Σβάστικα*, τόμ. β'. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χανδρινός, Ιάσοντας. 2018. *Πόλεις σε πόλεμο*. Αθήνα: Μώβ Σκίουρος.
- Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. 2024. *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης*. 6η έκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. 2025. «Το κόστος της κατοχής: ανθρώπινες απώλειες στον νομό Αττικής, 1941–1944». Στο *Η μακρά νύχτα της κατοχής*, επιμ. Στράτος Δορδανάς και Μενέλαος Χαραλαμπίδης, 29–47. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Χατζηαναστασίου, Τάσος. 2003. *Αντάρτες και καπετάνιοι*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. 2014. *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος*. Αθήνα: Πατάκη.
- Χατζηκωνσταντίνου, Κώστας Θ. 1999. *Προσεγγίσεις στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Χιονίδου, Βιολέτα. 2011. *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα*. Αθήνα: Εστία.
- Χιονίδου, Βιολέτα. 2025. «Πόσοι πέθαναν εξαιτίας του κατοχικού λιμού;» Στο *Η μακρά νύχτα της κατοχής*, 95–118. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ψαλλίδας, Γρηγόρης. 2016. *Συνεργασία και ανυπακοή*. Αθήνα: Εστία.